

JAZYKOVĚDNÉ AKTUALITY

**INFORMATIVNÍ ZPRAVODAJ
ČESKÝCH JAZYKOVĚDCŮ**

roč. XXXVII – 2000

Zvláštní číslo

JAZYKOVĚDNÉ AKTUALITY

**Informativní
zpravodaj českých jazykovědců**

roč. XXXVII - 2000

Zvláštní číslo

ISSN 1212 - 5326

Vydává Jazykovědné sdružení České republiky

Redakční rada :

Jan Kořenský (hlavní redaktor)

Jana Hoffmannová (zástupkyně hlavního redaktora)

Alena Vrbová (výkonná redaktorka)

Adolf Erhart, Ján Horecký, Jiří Nekvapil, Pavel Novák, Zdeněk Starý

Adresa redakce a administrace:

Ústav pro jazyk český AV ČR, Letenská 4, 118 51 Praha 1
(k rukám prof. J. Kořenského)

Podávání novinových zásilek povoleno Ředitelstvím pošt Praha č.j. NP 583/1993
ze dne 13.4.1993.

Příspěvky laskavě zasilejte na disketě 3,5", 1,44 MB ve formátu textového editoru MS Word; disketu redakce vrátí. Přiložte text příspěvku v jednom vyhotovení, výtisk v normalizované úpravě.

OBSAH

	strana
L. Hašová – M. Slezáková – G. Cadorini: <i>Slovo úvodem</i>	4
O. Bláha: <i>K názorům na etymologický výklad místního jména Olomouc</i>	5
Z. Braunšteinová: <i>Jedna z cest vzniku přirovnání</i>	10
G. Cadorini: <i>Cíle a předpoklady pro srovnávání furlanštiny s rumunštinou</i>	15
M. Harvalík: <i>K teritoriálním vlastnostem apelativních a onymických areálů</i>	21
L. Hašová: <i>K otázce korekcí v narativním interview</i>	28
P. Hudková: <i>Využití Českého národního korpusu</i>	36
A. Krausová: <i>Prostředky argumentace ve francouzské stylistice</i>	40
M. Lašovičková: <i>O katolickém slangu</i>	46
J. Madžarova: <i>K některým aspektům komunikačních funkcí politických hesel (na bulharském jazykovém materiálu)</i>	53
I. Pavelková: <i>O městské mluvě Přerova</i>	57
R. Prouzová: <i>Děti, jazyk, řeč</i>	64
L. Římalová: <i>Sebestylizace Boženy Němcové v dopisech manželov</i>	70
M. Slezáková: <i>Jsem příliš sexy pro tištěný referát</i>	75
O. Šefčík: <i>Povaha kořene ve staroindičtině coby znaku</i>	81
P. Šmídová: <i>Kvantifikačně – intenzifikační významy prefixoidů (na materiálu současné češtiny)</i>	87
Z. Tichá: <i>K jednomu aspektu výkladového slovníku</i>	96
M. Vajdlová: <i>Slova „kočka“ a „pes“ ve staročeských textech</i>	105
V. Vlasáková: <i>Kreolistika jako nově vznikající obor</i>	110
B. Vykypěl: <i>K noetice srovnávací jazykovědy</i>	114

Slovo úvodem

Milí čtenáři,

dovolu nám krátce představit toto zvláštní číslo Jazykovědných aktualit. Najdete v něm písemné verze referátů, které zazněly na konferenci *Setkání mladých jazykovědců*, konané ve dnech 14. - 15. června 2000 v prostorách Akademie věd ČR na Národní třídě v Praze. Setkání se zúčastnili mladí jazykovědci z vysokoškolských i akademických pracovišť z Prahy, Brna a Olomouce.

Na myšlenku uspořádat tuto konferenci nás přivedla PhDr. Mira Nábělková z Jazykovědného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenské akademie věd. Mira Nábělková je již tradiční organizátorkou podobných setkání v Modre-Piesku na Slovensku. Smyslem *Stretnutí mladých jazykovědcov* je umožnit mladým lidem, zabývajícím se jazykem, pravidelně se setkávat na tematicky neomezené konferenci, poznávat kolegy z jiných pracovišť, zjišťovat, kdo se zabývá stejnou či podobnou problematikou, diskutovat o problémech souvisejících s jazykem apod.

Letos v červnu jsme se pokusili akci podobného druhu uspořádat v České republice. Na konferenci zaznělo celkem dvacet čtyři referátů dotýkajících se nejrůznějších bohemistických i obecně lingvistických témat. S devatenácti z nich máte nyní možnost se seznámit i Vy.

K úspěšnému průběhu konference nám pomohl Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR a Jazykovědné sdružení ČR. Jazykovědnému sdružení také děkujeme za možnost publikovat své příspěvky v jeho Jazykovědných aktualitách.

Všem referujícím děkujeme za účast a těšíme se na ně i na Vás všechny ostatní v příštím roce na dalším *Setkání mladých jazykovědců*.

Lucie Hašová, Markéta Slezáková, Giorgio Cadorini

V Praze v říjnu 2000

K názorům na etymologický výklad místního jména Olomouc

Ondřej Bláha

0. Etymologický výklad místního jména Olomouc je bezesporu jedním z největších otazníků v toponomastické síti českých zemí. Neprůhlednost toponyma Olomouc způsobila, že se od počátku novověku až do dnešních dnů objevila celá řada pokusů o jeho vysvětlení, z nichž však žádný není natolik přijatelný, aby se na něm sjednotila celá odborná veřejnost. Postupem doby tedy vznikl poměrně rozsáhlý soubor etymologických konstrukcí, který, podle našeho soudu, dobře dokumentuje vývoj jazykového myšlení v našich zemích. Cílem naší práce bylo podat přehled dosavadních pokusů o etymologický výklad místního jména Olomouc. Největší prostor byl věnován teoriím, které jsou úplně nebo alespoň částečně založeny na vědeckém základě. Opomíjeny však zdaleka nebyly ani starší „učenecké“ výklady a také nejvýznamnější lidové etymologie. Obecně totiž platí, že, zvláště pro starší dobu, je obtížné stanovit přesnou hranici mezi vědeckým a nevědeckým přístupem. Doposud se nám podařilo shromáždit (podle předmětu stojícího v základu etymologických úvah) celkem čtrnáct různých výkladů místního jména Olomouc. Některé z těchto etymologií (jedná se o konstrukce vycházející ze slovanských a germánských osobních jmen) mají ještě několik dalších „odstínů“ - počet etymologií by tedy, vzato důsledně, mohl vyrůst až na dvacet dva. Tento poměrně nepřehledný materiál jsme se pokusili utřídít, ke každé jednotlivé teorii jsme doplnili přehled kritických ohlasů z řad badatelů a v neposlední řadě jsme se snažili výklady hodnotit s využitím dnešních poznatků o dějích ve fonologickém a morfologickém plánu v průběhu vývoje českého jazyka, přičemž nám za základní východisko pro argumentaci, zejm. v oblasti hláskových jevů, posloužil cenný dokladový materiál obsažený v Gebauerově *Historické mluvnici jazyka českého*.

1. Výklady toponyma Olomouc lze zhruba roztřídit na základě tří kritérií: prvním je odpověď konkrétní etymologické konstrukce na otázku po protetičnosti či na druhé straně etymologičnosti hlásky *H-* v tvarech typu *Holomúc*, které se v listinném materiálu vyskytují již od počátku 13. století. Nutno říci, že se věda téměř bezesbýtku přiklání k pojetí onoho *H-* jako hlásky protetičné.

Méně jednoznačná je odpověď na otázku po původu nasály *-n-* v zápisech typu *Olomunc* nebo *olomuncensis*, které se nepravidelně vyskytují v listinách z 13. až 15. století. S tím úzce souvisí druhé kritérium třídění - počítá se, či nepočítá v prvotních formách toponyma Olomouc s nosovým vokálem? Úvahy o nosovce a také o případné dodatečné

vsunuté nasále -n- byly v šedesátých letech předmětem odborné polemiky (Kopečný - Rospond¹).

Třetím, posledním kritériem je pojetí jména Olomouc jako kompozita na straně jedné a jména nesloženého na straně druhé.

1.1. Pestrý soubor etymologických konstrukcí nám poskytl nemálo příležitostí k úvahám. Např. ono známé „humanistické“ odvozování toponyma Olomouc od jména Julia Caesara nebo Julia Maximina bývá tradičně uváděno jako příklad typické romantické smyšlenky, jež nemá žádný historický základ a která nerespektuje jazykové zákonitosti. Soudíme, že to, co bylo doposud o Olomouci jako Juliomontiu napsáno (velkou pozornost mu věnuje např. O. Králík²), nás v tomto názoru dostatečně utvrzuje. Na druhé straně se však, po zvážení jistých skutečností, domníváme, že smést „juliánskou“ teorii ze stolu jako důkaz plané fantazie raně novověkých učenců by byla celkem škoda. Zajímavé informace v tomto směru podává článek historika Dušana Třeštika³, ve kterém se autor mj. zabývá významem jména lokality *Speculiuliana*, kterou uvádí jako sídlo Metodějova biskupského stolce domnělý list papeže Eugena II. z 9. století (onen list je ve skutečnosti falzem ze stol. 10.). Jména *Speculiuliana* či *Speculum Iulii* patřila do skupiny „dalších“ názvů, které mnozí badatelé, zejména v minulosti, vztahovali právě na lokalitu Olomouc. O *Speculum Iulii* a název *Speculiuliana* se pravděpodobně při vyvozování svých teorií opřeli i humanističtí učenci. Třeštík jméno *Speculiuliana*, dříve překládané jako „stráž, vyhlídka Juliova“, velmi překvapivě interpretuje. Píše, že kdyby první část jména *Speculiuliana* skutečně znamenala české „stráž, výšina“ (*specula*, -ae, f.), nemohl by genitivní tvar, který se v zápise „*Methodio ecclesiae speculiulianensis*“ vyskytuje, znít *speculi-*. Takový genitiv by se podle Třeštika tvořil pouze od *speculum*, zdrobnělinou od *specus*, *specus*, m. „jeskyně“. Tedy nikoli „vyhlídka“, ale „jeskyňka“ Juliova. Na základě tohoto Třeštíkova nápadu bychom mohli postavit, připustíme-li, že *Speculum Iulii* či *Speculiuliana* souvisí s Olomoucí, podle našeho názoru zajímavou konstrukci. O tom, že i skalnaté temeno Michalského kopce v centru nynější Olomouce mohlo v minulosti skýtat nejednu rozsedlinu nebo jiný skalní útvar, jež by bylo možno nazvat „jeskyňkou“, nemusí být pochyb. V literatuře, zabývající se slovanským pohanstvím

¹ Rospond, S.: Polemika o najdawniejsze stosunki językowe polsko - czeskie. In: Slovo a slovesnost 1966, s. 262 - 266.

² Králík, O.: Olomouc na humanistické mapě. In: Studia comeniana et historica 4, 1974, s. 100 - 118.

³ Třeštík, D.: Objevy ve Znojmě. In: Československý časopis historický 1987, s. 548 - 576.

(najdeme to shodně u Brücknera,⁴ Łowmiańskiego⁵ i Niederleho⁶) se dočteme o lokalitě Wolin na polabsko-pomořanském pomezí, kde bylo ještě v r. 1128 uctíváno zrezivělé železné kopí, přisuzované Juliu Caesarovi. Podobný kult zbožštěného císaře máme doložen u Germánů a ti jej, podle Niederleho, měli zprostředkovat Slovanům. Když uvážíme exkluzivitu olomouckého Michalského kopce pro mytologické myšlení dávných obyvatel Moravy (výrazný holý vrch, drobné vodní pramínky), můžeme s určitou licencí a znalostí místních historických poměrů připustit, že se v místech dnešního kostela sv. Michala nalézalo pohanské kultisté, třeba právě jeskyňka zasvěcená Juliově kultu. Směrovek pro takové úvahy by bylo více - od typických zasvěcení olomouckých kostelů (Michal, Blažej, Petr) přes výsledky archeologických výzkumů až k pojmenovávacím analogiím za hranicemi naší vlasti.

1.2. Přehlédneme-li však v celé šíři ono množství výkladů místního jména Olomouc, uvidíme, že nejméně pravděpodobně působí přece jen teorie vycházející ze slovanských a germánských osobních jmen - už proto, že psychologie takových pojmenování je zcela čirá, a není tedy nutné stavět překomplikované etymologické konstrukce, které se mnohdy vlastní vahou hroutí. Takřka „oficiální“ výklad toponyma Olomouc z osobního jména *Olomút* či *Olomo,ty* „pivokal“, obohaceného o posesivní příponu -*ib*, prakticky není napadnutelný. Jedinou jeho slabinou je nedoloženost jakéhokoli *Olomúta* v listinném materiálu, pomineme-li ovšem zřejmě padělky stavovského architekta a historiografa Antonína Bočka z 19. století. Stejně jako etymologie z *Olomúta* je však pravděpodobná, v mnohých ohledech i výmluvná (ale nepravěm zavrhaná) etymologie toponyma Olomouc z germánského *Alamundis*, genitivu osobního jména *Alamund*. Tuto teorii publikoval r. 1923 profesor pražské německé univerzity Ernst Schwarz.⁷ Jméno *Alamund* je, jak píše, doloženo už u Vizigótů a Langobardů a také stojí prokazatelně v základech mnohých místních jmen na území dnešního Německa - Schwarz uvádí řadu dokladů z 9. až 11. století. Jeho představa je taková, že jako *Alamundis*, tedy „*Alamundův*“ (např. hrad) lokalitu pojmenovali germánští Kvádové, kteří se, jak víme (ale Schwarz je jiného názoru), na území Moravy zdržovali do počátku 5. století n. l. Schwarz se, uváděje další doklady domněle českých místních jmen

⁴ Brückner, A.: *Mitologia słowiańska i polska*, Warszawa 1980, s. 203.

⁵ Łowmiański, H.: *Religia Słowian i jej upadek*, Warszawa 1986, s. 175.

⁶ Niederle, L.: *Život starých Slovanů*, 2. díl, 1 sv., Praha 1916, s. 204.

⁷ Schwarz, E.: *Zur Namenforschung und Siedlungsgeschichte in den Sudetenländer*, Liberec 1923, s. 80nn.

pocházejících prý ve skutečnosti z germánských genitivů, snaží dokázat, že německé osídlení Moravy tvoří kontinuum od počátku n. l. až do 20. století. Je pochopitelné, že čeští badatelé už z principu protestovali, a sám Schwarz v r. 1931 sebekriticky uznal, že teorii o původu jména Olomouc z *Alamundis* „by bylo lépe škrtnout“.⁸ S odstupem mnoha desetiletí, poté, co česko-německé soupeření v Čechách a na Moravě dramatickým způsobem vzalo za své, můžeme, po zralé úvaze, nabýt dojmu, že bychom Schwarzův výklad nemuseli úplně „škrtnat“. Stačilo by zbavit jej dobového „národně-dokazovacího“ nánosu - víme, že toponym Olomouc je velmi staré. Je dokázáno, že lokalita, k níž se název vztahuje, měla výsadní postavení už v polovině 10. století, kdy se v ní nacházelo důležité středisko dálkového obchodu, významem srovnatelné s Prahou. Máme pádné důvody k tomu, abychom se domnívali, že již tehdy se toto místo nazývalo velmi podobně jako dnes. A kontinuita Olomouce jako správního a obchodního centra s velkou pravděpodobností sahá ještě hlouběji, jistě až do doby velkomoravské. To je dostatečně dlouhý a málo poznaný časový úsek. Nečinilo by určitě žádné velké potíže rekonstruovat podmínky, za kterých by se germánské genitivní jméno *Alamundis* nebo *Alamundes* mohlo vztáhnout na naši lokalitu - o germánský prvek nebyla v obchodním centru dozajista nouze, vzpomeňme jen na cizí kupce. Po jazykové stránce Schwarzově teorii nic nechybí - Schwarz platí i zde za znalce češtiny i němčiny a jejich nářečí na českém území.

1.3. V závěru našeho přehledu etymologií jména Olomouc předkládáme několik vlastních podnětů k řešení původu tohoto toponyma. Všechny vycházejí z místních přírodních podmínek - např. ve starohornoněmčině se vyskytovalo adjektivum *ulmic* „páchnoucí po práchnivějícím dřevě“.⁹ Mokřadní zápach i cizí kupce, kteří by jej cítili, lze v našem kraji dobře předpokládat. Jiným podnětem je výklad ze slovanského *gomolica* přesmyknutého na *golomica* - podobné přesmyky v místních jménech je možno doložit poměrně často. Předpokládejme jen, že deminutivum *gomolica* v 9. či 10. století existovalo a že už mohlo mít kromě onoho původního významu „tvrdý, vmačkaný syreček“ i význam sekundární, geografický. Třetí návrh se opírá o v minulosti existující slovanské místní jméno *Kolomeza*, doložené v dnešním Dolním Rakousku k r. 832.¹⁰ Tento název měl vzniknout spojením slovanského *kolъ* „kúl“ a *meza* „hranice, mez“. Tedy *Kolomeza* byla vlastně měla být „hranice vyznačená kúly“.

⁸ Schwarz, E.: Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle, München und Berlin 1931, s. 44.

⁹ Faulmann, K.: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Halle a. S. 1893, s. 258.

¹⁰ Planck, C. - Steinhauser, W.: Colomezza. Eine vordeutsche Grenze zwischen Melk und Erlaf, In: Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich 39, Wien 1973, s. 1 - 39.

2. Okruh otázek, které si lze v souvislosti s toponymem Olomouc položit, přesahuje rámec etymologického bádání. Kupř. do sféry historické geografie spadají úvahy o možném vztahení některých jmen uvedených v Ptolemaiově zeměpisném spise Geografiké Hyfégésis z 2. století n. l. (*Eburodunon*, *Felikia*, *Leukaristos*) na dnešní Olomouc - narazili jsme na to v souvislosti s odvozováním jména Olomouc od keltského toponyma *Kelemantia*.¹¹ Jiným zajímavým tématem jsou spory o rod jména Olomouc v 1. polovině 20. století anebo třeba drobná skutečnost, že v Belgii leží městečko *Julimont* a že takových „podezřelých“ jmen bychom našli v Evropě více. Domníváme se, že všechny snahy amatérských i profesionálních etymologů o výklad místního jména Olomouc dobře shrnuje citát z Machkovy kritiky článku Oldřicha Králíka Jméno Olomouc z r. 1947. Václav Machek píše: „Vždy zůstane značný počet jmen, která neosvětlí ani nově, ani staré metody badatelské. Zásadní totiž je v tom, že u takovýchto vlastních jmen neznáme původního významu, tj. poloviny toho, co tvoří bytost slova. I nejlepší výklad má pak jenom pravděpodobnost nejvýše padesátiprocentní.“

¹¹ Jiráček, H.: Studie ku kronice Kosmově, In: Časopis musea království českého 1892, s. 263.

Jedna z cest vzniku přirovnání

Zlatuše Braunšteinová

Téma mého příspěvku vzniklo při pátrání po původu oněch oblíbených výrazových prostředků, které nám zpestřují naše cesty jazykovým prostředím a které nazýváme přirovnání. Z bohatých zdrojů archivu Staročeského slovníku (dále jen StčS) jsem vybrala pouze jednu skupinu přirovnání, a to právě těch, jež vznikala jako přejímky z bible, a můžeme je tedy považovat za jedny z nejstarších. Za základní formu přirovnání považuji spojení komparandum (to, co přirovnáváme) - relátor (spona) - tertium comparationis (společná vlastnost) - komparátor (formální ukazatel) - komparátum (to, k čemu přirovnáváme)¹. Formálně jsou tvořena jako doplnění verba nebo adjektiva ve funkci predikátu s komparátorem *jak/o/ž*, popř. *jakožto*. Na pravé straně vybraných přirovnání nacházíme nejčastěji substantiva, resp. substantiva ve spojení s adjektivy.

Pátráme-li po původu mnohých dnes běžně užívaných přirovnání, která můžeme označit jako ustálená, většinou se musíme vrátit o několik staletí zpátky - a mnohé z cest nás někdy více či méně překvapivě zavedou k bibli. Ostatně, mnohá z těchto biblických přirovnání známe všichni, běžně je používáme a není sporu ani o jejich původu, ani o jejich formě. Archiv StčS nabízí doklady z památek různých žánrů. Např. ve spisech odborných, zejména v lékařské či alchymistické literatuře, přirovnání pomáhají co nejpřesněji vyjádřit míru, intenzitu či kvalitu. Výraznou estetickou funkci pak zastávají v nejrůznějších skladbách veršovaných epických i lyrických, ale i v barvitých líčeních nejstarších cestovatelů či kronikářů. Nicméně i v těchto nejstarších památkách nebiblických nacházíme spojení inspirovaná určitým konkrétním biblickým obrazem. Je zřejmé, že bible hrála ve středověkém písemnictví nesmírně důležitou úlohu. Ve svých náboženskovo-vzdělávacelských spisech ji hojně využívali různí kazatelé, vykladači bible, kritikové církve (např. Jan Hus, Tomáš ze Štítného, Václav Koranda, Petr Chelčický a další). Přirovnání byla pro tyto autory prostředkem pro zdůraznění nebo zpřesnění myšlenky, ale i určitého odkazu na konkrétní biblický obraz, který chtěli přiblížit nebo vyložit. Jednalo se zejména o projevy mluvené, ve kterých se vykladači obraceli převážně k prostému lidu, jejich výklad proto musel být jednoduchý, názorný, srozumitelný, ale i dostatečně zajímavý, atraktivní, aby upoutal pozornost posluchačů.

Odkazy na bibli jsou někdy více, někdy méně zřetelné. Mnohdy stačí jen připomenout **vlastní jména** jako *Adam, Eva, Metuzalém, Kain a Abel, Abrahám* atd. Doplněna slovesem „být“ už plní funkci přirovnání a většinou ani nemusí být explicitně vyjádřeno tertium comparationis, tj. společná vlastnost, každý z posluchačů či čtenářů si ji lehce domyslí. Tato formálně i sémanticky jednoduchá spojení bývají většinou dostatečně průhledná, srozumitelná. Jen v některých případech můžeme váhat nad tím, jaká je přirovnávaná vlastnost, je-li někdo jako Ezau. Může být ryšavý, chlupatý, zarostlý. Naproti tomu, je-li někdo stár, můžeme ho přirovnat k Abrahámovi i k Metuzalému. Ve většině případů je však zřejmé, o jakou srovnávanou biblickou postavu, respektive vlastnost, která je této biblické postavě přisuzována, jde, ať už je explicitně vyjádřena či nikoli (*být nahý jako Adam, být/cítit se jako Daniel v jámě lvové, být jako Goliáš, tvářit se jako Habakuk, být chudý/trpělivý jako Job, být jako Kain a Abel, být jako nevěřící Tomáš...*).

Funkci komparáta, tj. toho, k čemu přirovnáváme, mohou zastávat i konkrétní **místní jména**, jako např. *Jeruzalém, Jericho, Sodoma a Gomora* ap., a je zřetelné, že odkazují k místům, o kterých se hovoří v bibli. Tato přirovnání nejsou tak početná ani tak často užívaná jako spojení z předchozí skupiny.

Sama **bible či její části** (nejčastěji evangelium) mohou fungovat jako komparátum, např. ve spojení: *mluvit jako Písmo svaté/jako bible/jako evangelium, věřit někomu jako evangeliu*. Na pravé straně přirovnání nacházíme poměrně četné varianty, naproti tomu rejstřík komparanda je omezený. Tertium comparationis u tohoto typu přirovnání nebývá explicitně vyjádřeno, můžeme proto někdy váhat, jestli se jedná o pozitivní hodnocení někoho, kdo poutavě vypráví, nebo zda je mluvený projev dotyčného příliš učený až nadnesený.

Biblický původ napovídají i spojení, ve kterých se vyskytují **motivy** typické pro bibli, ať už se jedná o anděly, čerty nebo o různé „božské realie“, např. *být nevinný/krásný jako anděl/andílek, tvářit se jako Belzebub/lucifer, cítit se jako v ráji, být čistý jako slovo boží, vyhýbat se komu/čemu jako čert kříži/svěcené vodě*. Některá spojení mohou mít další varianty v pozici komparanda, ale zejména komparáta: *čekat na koho jak na spásu boží / na Spasitele / na boží slítování / na smilování / na spasení / na příchod Spasitele / Vykupitele / Mesiáše...* (Přes četné varianty komparáta se toto spojení vesměs užívá pro označení člověka, který na něco toužebně, či zoufale čeká.)

U některých přirovnání však již není tak zřejmé, že mají svůj původ v bibli. Jedním z důvodů může být to, že konkrétní biblický obraz, ze kterého vycházela, byl příliš

¹ Sr. Čermák, F. - Hronek, J.: Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání. Academia, Praha 1983, s. 476.

složitý nebo příliš dlouhý a zůstalo jen přirovnání jakoby vytržené z kontextu: *sedět jako havran na mrše, být milý jako hřebík v oku, vypadat jako sedm hladových (let)*... Biblický původ někdy není zřetelný jen u některé z variant přirovnání. Např. u spojení *chodit jako bludná ovce* má komparátum další možné varianty *bludná duše/tělo bez duše*, které už více napoví o vztahu k bibli. Naproti tomu u přirovnání *starat se o někoho jako kvočna* zůstává biblický původ pro většinu lidí zastřen i u rozvinutější varianty: *shromáždit své děti tak jako kvočna/slepice shromažďuje svá kuřátka*.

Některá přirovnání jsou tak obecná, že se můžeme dokonce domnívat, že jsou ještě staršího původu než bible, jen nám scházejí písemné doklady o jejich užití. Vždyť i jazyk bible musel do určité míry odrážet soudobou jazykovou situaci. Často se jedná o přirovnání ke zvířeti, jako např. *být jako lev/vrabec/mravenec/had/beránek/ovce/kobyłka*... Srovnávaná vlastnost je většinou tak zřejmá, že nemusí být explicitně vyjádřena. Je evidentní, že zvířecí motivy byly odedávna oblíbeným motivačním zdrojem přirovnání (tato tendence se projevuje i v jiných typech nepřímých pojmenování). V bibli najdeme i tak běžná spojení jako *mlít jazyk ostrý jako břitvu, být ostrý jako meč, zmizet jako kámen v moři, být čistý jako padlý sníh, mlít srdce jako z kamene*... Jsou totiž dostatečně názorná, konkrétní, přestože se jedná o obrazně vyjádření.

Je jisté, že biblický původ konkrétních spojení pociťuje každý uživatel jazyka různě podle svého povědomí o bibli. Mnohá spojení však překvapí nejen svým biblickým původem, ale třeba i formou přirovnání. Mezi biblická přirovnání bychom mohli zařadit i taková spojení, která se v bibli ještě nevyskytují ve formě přirovnání, ale jsou pouze jedním z mnoha biblických obrazů. Novočeské přirovnání *zůstat (stát) jako solný sloup/jako Lotova žena* sice vychází z biblického obrazu (Gn 19,26), ale forma přirovnání není užitá ani v latinské předloze, ani v nejstarších, ani v soudobých českých překladech. Jedná se zkrátka jen o obraz, který ve zkrácené formě posloužil pro vyjádření nezvyklého zděšení, strnutí, ohromení.

Někdy však najdeme biblický obraz ve formě přirovnání jen v některém z biblických překladů. Původ novočeského přirovnání *válet se jako svině v kališti/bahništi* najdeme už v bibli (2P 2,22): *pes se vrátil k vlastnímu vývratku a umytá svině se zase váli v bahništi*. Toto úsloví vyjadřuje kritiku zdánlivě napravených hříšníků, kteří se vracejí k svému původnímu zpuštělému životu poté, co se ho zřekli. První část metafory pochází ze starozákonního přísloví (Pr 26,11), které je v druhé Petrově epístole doplněno o další část. Ani v latinské předloze, ani v nejstarších biblích však nenajdeme tento biblický obraz ve formě přirovnání. Postup frazeologizace by bylo možné sledovat při porovnání několika dokladů z 15. století. Zatímco u Tomáše ze Štítného je zřetelná inspirace výše uvedeným

biblickým místem, forma přirovnání ještě není použita: *svině, ješto umyjíc se v čisté vodě opět uvalí se v své kališti ŠTÍTSVÁTA 222b*². Proti tomu u Chelčického nebo v Rešeliově slovníku můžeme najít doklady na přirovnání *válet se jako svině v kališti* podobně jako v Aktech bratrských: *měl by se [kněz věrný] raději zbavit těch lidí, kteříž sú obykli hřiechóm těžkým, ustavičně v nich se váleli jako svině v kališti AKTABRATR 1,574 (355b)*. Formu přirovnání tedy vytváří až kazatelé, a to je ta cesta, která se objevuje v názvu mého příspěvku. Mimochodem za zmínku stojí i to, že v současném jazyce je v daném spojení setřena původní srovnávaná vlastnost, tj. mravnost. Dnes se zjednodušené novočeské spojení *válet se jako svině/prase* užívá pro kritiku zahálčivého člověka. Nemůže být ani řeč o tom, že by navozovalo spojitost s bibli, nicméně bylo zcela právem zařazeno jako ustálené do Slovníku české frazeologie a idiomatiky. Bylo by zajímavé pozorovat vývoj obdobného přirovnání v dalších evropských jazycích. Jisté je, že z téhož biblického obrazu přešla do běžného užívání tatáž zkrácená forma - tj. obdoba českého 'válet se jako svině' s týmž posunutým významem do němčiny, angličtiny, francouzštiny, ruštiny.

Přirovnání jako by žila ve svébytném jazykovém světě svým vlastním životem. Rodí se z potřeby člověka oživit své jazykové vyjadřování, obohatit ho o nové jazykové prostředky. Někdy je to jakoby náhodou, někdy záměrně, aby autor textu zvýšil účinek svého výkladu, aby zaujal posluchače, nebo také proto, aby byl text dostatečně názorný. Některá přirovnání zaujmou okamžitě, zůstanou v povědomí lidí a celé generace a staletí se předávají jako jakési jazykové dědictví, jiná se marně snaží o své uplatnění v nemilosrdném jazykovém systému, byť se na počátku svého života slibně vyvíjela.

Ve svém příspěvku jsem chtěla připomenout, že v jazyce existují a my si mnohdy ani neuvědomujeme, jak jsou důležitá a co se skrývá za jejich mnohdy zkrácenou formou, zkrátka, jak je někdy složitá cesta života biblických přirovnání.³

² Památka a doklady jsou citovány ve shodě se zásadami Staročeského slovníku. Viz Staročeský slovník. Úvodní stati. Soupis pramenů a zkratek. Praha 1968.

³ Tento článek vznikl za podpory grantového projektu GA ČR č. 405/99/0540.

Literatura:

- Čelakovský, F.L. (1893), *Mudrosloví národu slovanského v příslovích*. Praha.
- Čermák, F. (1983), *Česká přirovnání*. In: SČFI, s. 463-492.
- Flajšhans, V. (1911), *Česká přísloví*. Praha.
- Gebauer, J. (1970), *Slovník staročeský*. Praha.
- Němec, I. a kol. (1980), *Slova a dějiny*. Praha.
- Němec, I., Horálek, J. a kol. (1986), *Dědictví řeči*. Praha.
- Ouředník, P. (1994), *Aniž jest co nového pod sluncem*. Praha.
- Skladaná, J. (1982), *Problémy frazeologie z hlediska diachronie*. In: *Jazykovedné štúdie XVII: Z dejín slovenskej lexiky*. Bratislava.
- Skladaná, J. (1993), *Frazeologický fond slovenčiny v predpisovnom období*. Bratislava.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky (1983), *Přirovnání*. Praha.
- Slovník biblické kultury (1992), Ewa Edition. Praha.
- Staročeský slovník (od r. 1968), Praha.
- Zaorálek, J. (1963), *Lidová rčení*. Praha.

Cíle a předpoklady pro srovnávání furlanštiny s rumunštinou

Giorgio Cadorini

Tento příspěvek se snaží předložit důvody, které vedly ke vzniku dlouhodobého výzkumného záměru v oblasti diachronického srovnávání románských jazyků.

1.1. Ve vývoji furlanštiny a rumunštiny lze kromě zřejmé příslušnosti ke skupině románských jazyků nalézt ještě bližší styčné body. Ačkoli antické dějiny neukazují předřímské etnické složení obdobné v obou oblastech (jediný společný prvek představují Kelty, kteří se však na vzniku rumunštiny podíleli jen okrajově), ve středověku pak nacházíme vedle jiných národností podobných - slovanský - adstrát s germánskou šlechtou ve funkci superstrátu.

V antice je ale pro nás mnohem významnější římská civilizační složka než „barbarské“ obyvatelstvo. A proto podotkneme, že se v té době úsek latinského jazykového území, jehož východním koncem byla Dácie, napojoval na Itálii právě v oblasti Akvileje, tj. tam, kde se dnes mluví furlanštinou.

Další společný prvek obou románských jazyků je sociolingvistického rázu. U obou případů jde o útvary, které byly aspoň do minulého století používány skoro výlučně pro potřeby ústního vyjadřování nižších společenských vrstev. Vliv kulturní latiny a spisovnosti vůbec byl minimální, zvláště pro rumunštinu.

1.2. Je mi znám jediný lingvistický spis, který se zabývá srovnáváním furlanštiny s rumunštinou. Je to první esej, který vydal šestnáctiletý Graziadio Isaia Ascoli (Ascoli 1846).

V první části (s. 9-14) autor pojednává o dějinách rumunského území a naivně vysvětluje podobnosti mezi furlanštinou a rumunštinou vlivem germánských jazyků. Správně však poukazuje na politickou sounáležitost Furlanska s německými zeměmi jako na pravděpodobnou příčinu oddělení furlanštiny od severoitalských jazykových útvarů.

V druhé části (s. 15-22) se Ascoli zabývá tvaroslovím včetně odvozování, ale jen zřídka jsou jeho postřehy oprávněné. V třetí části (s. 23-32) je výčet slov stejného původu s podobným hláskovým vývojem, která patří do běžné slovní zásoby. Ve výčtu je také několik latinismů.

V závěru (s. 33-35) uvádí Ascoli devět vět, které znějí podobně v obou jazycích, navrhuje azbuku jako nejvhodnější abecedu pro zapisování furlanštiny a vyzývá furlanské vzdělance k probádání furlansko-rumunských izoglos.

Podobnostmi mezi oběma jazyky se dále zabýval spisovatel Agnul Pitane (Pittana 1999), který však nepřidal nové lingvistické postřehy.

2.1. To, že v polovině minulého století gymnazista Ascoli nedokázal podat přesvědčivý popis a výklad furlansko-rumunských izoglos, neznámá, že je nemožné ho překonat, či že zajímavé izoglosy neexistují. Naopak, již při namátkovém průzkumu rumunského materiálu jsem našel mnoho podnětů, a proto se mé bádání vydalo právě tímto směrem.

Při každém srovnávání je prvním krokem takového výzkumu objasnit diachronní vývoj zkoumaných jazyků. Rumunština byla dosud podrobně srovnávána s italskou oblastí, ale ve středu pozornosti byly spíše jazykové útvary střední a jižní Itálie (i bez nutného rozlišování mezi jednotlivými kraji).

Výsledkem tohoto postupu je zdůrazňování archaismů rumunštiny a dácké latiny. Izoglosy s furlanštinou by mohly naopak poukázat na bližší vztah dolního Podunají se západní Románií (Románi se obecně rozumí území, na němž se mluví nebo mluvilo jakýmkoli románským jazykem) a vyložit některé rumunské inovační rysy jako přítomné v širší románské oblasti.

Samozřejmě taková zjištění by pomohla při sestavení představy o příznačných rysech akvilejské latiny. Hlavně by ověřila předpoklad, že značná svéráznost vývoje furlanštiny (viz samohláskový systém) během prvních románských etap pochází právě ze spojitosti Akvileje s Podunajím (Cisilii 2000).

Kromě toho bychom získali nemálo údajů také o panonské latině i o jazykové situaci Panonie po odchodu římských legií. To znamená, že výsledky bádání by mohly zajímat též slavisty a hungaristy.

Slovanské výpůjčky ve furlanštině a rumunštině nás pak nutí ptát se na důvody a časovou posloupnost jevů, které musely probíhat nezávisle na sobě na dvou již oddělených územích. V některých případech bychom mohli zjistit, že také jiné románské jazyky doplnily či nahradily stejná místa slovní zásoby výpůjčkou anebo jinou strategií.

2.2. Výsledky navrženého srovnávacího výzkumu by mohly vyvolat potřebu nového třídění románských jazyků. Dnes se běžně uvádí klasifikace založená na diachronním vývoji, kde se jednotlivé podskupiny rozmísťují lineárně podél zeměpisné osy západ-východ.

Některé nesnáze tohoto vzoru řeší přesvědčivě Bohumil Zavadil (přednášky na ÚRS FF UK) uplatněním 'přechodných jazyků'. Např. katalánština tvoří takový přechod mezi iberorománskou a galorománskou podskupinou; galoitalské jazyky jsou mostem mezi galorománskou a italománskou oblastí.

Při zachování lineárního vzoru však ani teorie přechodných útvarů neřeší např. polohu sardských jazyků. Tyto útvary, natolik osobité, že je lze zařadit do samostatné - střední - skupiny podél osy západ-východ, ukazují společné rysy se všemi podskupinami (ale slabší jsou vztahy s galorománskou a rétorománskou oblastí).

Pokud by nový výzkum poukázal na významné a staré izoglosy spojující furlanskou oblast s rumunskou, přibýlo by argumentů proti lineárnímu klasifikačnímu vzoru. Rétorománská podskupina by totiž byla napojena na třetí podskupinu vedle galorománské a italománské.

Nové třídění by tedy muselo uplatňovat vzor mnohostředový a počítat s přesouváním jednotlivých jazyků mezi podskupinami. Všimlo by si více příbuzných vztahů mezi románskými jazyky i posunů zaměření, např. katalánštiny z okcitanštiny ke kastilštině, korsičtiny ze sardštiny k koskánštině atd. Užitečný se ukáže pojem přechodného jazyka.

3.1. Abych doložil oprávněnost myšlenek, které jsem zde uvedl, vyložím teď některé z příkladů, které podnítily vznik výzkumného záměru.

Začnu sémanticko-syntaktickým jevem. Je to trpné přičestí, které si vyžadují slovesa s významem potřeby a sloveso MERITARE (v souladu s romanistickým územ užíváme kapitálky pro výrazy z mluvené latiny) (Iordan 1954:434-435).

frl. *L'articul al merite studiât.*

rum. *Articolul merită studiat.*

(*Tento článek stojí za přečtení.*)

Co se týče morfologické stránky, uvedu přítomnost adjektiválního členu ECCE ILLUM v obou jazycích. Tento prvek je zajímavý i tím, že pro furlanštinu nebyl dosud popsán, kdežto v případě rumunštiny popsán byl a je považován za výsledek působení balkánského jazykového svazu.

frl. *Gno fradi chel grant.*

rum. *Fratele meu cel mare.*

(*Můj starší bratr.*)

3.2. V oblasti odvozování jsem zaznamenal sloučení předpon TRANS- a EXTRA-, jehož výsledkem jsou frl. *stra-* i rum. *stră-* (tj. česky *pra-*; *pře*); Tato předpona se nachází v odvozeninách latinského tvoření, ale zúčastnila se též vzniku celé řady románských novotvarů - hlavně sloves - v obou jazycích a je dodnes aktivní.

Už Meyer-Lübke si všiml rumunského *stră-* a s ním italského *stra-* (tj. česky *pře-*) (REW 3095. extra; Meyer-Lübke 1890-1902, 2, §605). V italštině se však tato předpona pojí

s jinými slovními základy než v rumunštině, zatímco ve furlanštině nacházíme i některé případy spojení této předpony a týchž slovních základů jako v rumunštině.

Kromě toho v italštině není význam *pra-*, odpovídající pojmenování rodinných příslušníků. Ve skutečnosti také ve furlanštině je tento význam okrajový a z příbuzných jsem našel pouze *strabasavon* (tj. česky *prapradědeček; prědek*). Zdá se, že je to další z případů, kde furlanština představuje mezistupeň mezi balkánskou a apeninskou Románií.

Příklady:

TRA:NSMU:TA:RE „přestěhovat; proměnit“ > frl. *stramudá* „přestěhovat; proměnit“, frl. *tramudá* „proměnit“, rum. *a strămuta* „přestěhovat“, it. *tramutare* „proměnit“.

*TRANSLU:CI:RE (srov. REW 5136.2 *lu:ci:re a klasické *transluceo* „odrážet se; prosvítat“ > it. *tralu:cere* „prosvítat“) > frl. *stralusí* „prosvítat; zářit, třpytit“, rum. *a străluci* „zářit, třpytit“.

*EXTRABISAVO:NEM > frl. *strabasavon* „prapradědeček; prědek“; *EXTRAVO:NEM > rum. *străbun* „pradědeček“; srov. rum. *stră + moș* > *strămoș* „prědek; pradědeček“.

Tato početná skupina odvozenin dokonce přilákala i několik slov jiného původu, např. STERNU:TA:RE (REW 8250) „kýchlat hlasitě“ > frl. *stranudá, starnudá* „kýchlat“, rum. *a strănuta* „kýchlat“.

3.3. Morfonologické oblasti se týká tvoření množného čísla jmen mužského rodu palatalizací (je to stopa po latinském morfému -l).

frl. *un om onest - doi umign onescj*

rum. *un om onest - doi oameni onești*

(*poctivý člověk - dva poctiví lidé*)

Pro fonetický vývoj uvedu chování přízvukných samohlásek podmíněně nosovými souhláskami, které má podobné rysy jak v kontextech působení, tak v konečných výsledcích, a které se zřejmě často týká následníků stejných latinských výrazů. Lat. krátké *e* > frl., rum. *je*. Ale DENTEM „zub“ > frl. *dint*, rum. *dinte*; TEMPUS „čas“ > frl. *timp*, rum. *timp*.

Lat. krátké *o* > frl. *ue*, rum. *o*. Ale BONUM „dobrý“ > frl. *bon*, rum. *bun*.

Přirozené lze namítat, že naznačené podobnosti jsou pouze důsledkem podobného fonetického kontextu. To však neznamená, že není potřeba se touto otázkou zabývat.

Připomeňme, že změny systému přízvukných samohlásek patří mezi první románské jevy a vliv nosovek zasahuje do fonologického vývoje obou jazyků: v rumunštině podporuje vznik nového fonému *î*, ve furlanštině podmiňuje střídání „silných“ a „slabých“ samohlásek.

Podobnosti mezi oběma jazyky se navíc v oblasti vokalizmu a struktury slabiky neomezují pouze na vliv nosovek.

3.4. Co se týče slovní zásoby, uvedl bych příklady ze sémantického pole pojmenování lidí z hlediska věku a rodinných vztahů.

*AVO:NEM „dědeček; prědek“ (srov. AVUS) > frl. *von*, rum. *bun*. Připomínám, že právě od tohoto slova je odvozenina s EXTRA- „pra-“ v obou jazycích, o které jsem mluvil výše.

FRUCTUM (mj.) „mládě dobytka (=dítě otrokyně)“ > frl. *frut* „dítě“, rum. (nář.) *frupt* „dítě“.

slovanské (?) *tata* > frl. *tate*, rum. *tață*.

Srovnávání slovní zásoby umožňuje pak objasnit původ jednotlivých výrazů. Už jsem mluvil o sloučení předpon *trans-* a *extra-*. V tom případě je právě srovnání s italštinou a s furlanštinou to, co nás utvrzuje v předsvědčení, že je to jev staršího data a že nemuselo dojít ke vzniku variant s *extra-* pro slovesa, která v latině měla *trans-*.

3.5. Dost složitým - a zajímavým - případem je etymologie, kterou navrhuji pro rum. *femeie* „žena“. Všichni badatelé souhlasí s výchozím latinským tvarem *FAMILIAM*. Pokud tvaru připisujeme jednoduše význam „rodina“, otevřenou otázkou zůstává zdůvodnění sémantického posunu.

Navrhuji proto předpokládat výraz *FAMILIUM* „otrok“, jehož přechýlenou variantou je právě **FAMILIAM* „otrokyně“. Tento význam má v klasické latině slovo *famulus*, ale ve středověkém dokladu najdeme, že „roku 1040 dostalo naumburské biskupství vsi se vším příslušenstvím, s příjmy, to je s pozemky obdělávanými i neobdělávanými, včetně nevolníků obou pohlaví, a s poddanými čili smerdy“ (*cum omnibus pertinentiis, appenditiis et utilitatibus, videlicet cum terris cultis et incultis, sive etiam utriusque sexus familiis, aldonibus vel smurdis*. - Knothe 1883:17, citováno v: Havlík 1987:196).

Kromě uvedeného citátu máme i románský materiál: frl. *famei* „čeledín“, it. *famiglio* „sluha“. Ve furlanštině se sice „služka“ říká *famule* < *FAMULAM*, ale synonyma pocházející z *FAMILIAM* jsou v galoitalských nářečích (REW 3180 familia).

Ze srovnávání získáme také sémantické odůvodnění. Frl. *frut* zkoumal Mario Doria (Doria 1998) a přesvědčivě prokázal nízké společenské prostředí, v němž furlanština vznikala, důkazem je významový posun „dítě otrokyně“ - „dítě“ bez příznaku. Jestliže platí totéž pro rum. *frupt*, mohl proběhnout obdobný proces u rum. *femeie*, s posunem „žena otrokyně“ na „žena“ bez příznaku.

3.6. Srovnávání vrhá světlo také na přijetí výpůjček. Dosud se dává do souvislosti rum. *talpă* „šlapadlo, tlapa“ s maď. *talp*. Meyer-Lübke tento výraz dokonce považuje za

vypůjčku z maďarštiny, ačkoli si sám všimá fri. *talpe* a com. *talpa* „totéž“, za které navrhuje **talpa* (REW 8545a) neurčeného původu.

Zdá se mi, že je nutno přidat do seznamu ještě č. *tlapa*, které rovněž nemá jasný původ (Machek 1957). A právě český, ladinský a furlanský výskyt odradí od představy maďarské vypůjčky.

Použité zkratky:

com. ladinské (středorétorománské) nářečí oblasti Comeglu, mezi Tyroly a Furlanskem.

REW Meyer-Lübke (1935)

Literatura:

- Ascoli G.I. (1846), *Sull'idioma friulano e sulla sua affinità con la lingua valaca. Schizzo storico-filologico*. Udine.
- Cisiilin W. (2000), Interview s G. Cadorinim v *La comugne*, v tisku.
- Doria M. (1998), „Sulla storia di friul. *Frut* «bambino, ragazzo»“. Cardinale, U. 1998. *Scritti di Mario Doria. Un percorso culturale fra Micene e Trieste*. Udine, 409-420.
- Havlik L.E. (1987), *Slovanské státní útvary raného středověku. Politické postavení, společenská a vládní organizace státních útvarů ve východní, střední a jihovýchodní Evropě od 8. do 11. století*. Praha.
- Iordan I. (1954), *Limba română contemporană. Manual pentru Instituțiile de Invățământ Superior*. București.
- Knothe H. (1883), „Die verschiedenen Klassen slawischer Hörigen in den wettinischen Ländern während der Zeit vom 11. bis zum 14. Jh.“. *Archiv für sächsische Geschichte* 4.
- Machek V. (1957), *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha.
- Meyer-Lübke W. (1890-1902), *Grammatik der romanischen Sprachen*. I-IV. Leipzig.
- Meyer-Lübke W. (1935), *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg.
- Pittana A.M. (1999), „Une «isule» tal grant mâr slâf“. *Olmadis inte Europe. Popui, tîmps*, vős. Udin, 75-77.

K teritoriálním vlastnostem apelativních a onymických areálů

Milan Harvalík

Cílem tohoto příspěvku je blíže poukázat na systém vztahů mezi apelativy a z nich odvozenými proprii a na odraz těchto vztahů v teritoriálním rozšíření příslušných jmen obecných i vlastních.

Základní diference je dána rozdílnou povahou obou sfér jazyka, apelativní a propriální. Vzhledem k specifickým funkcím vlastních jmen totiž dochází k tomu, že při vzniku propria z obecného jména se ztrácejí konotace spojené s původním apelativem a proprium se stává značkovým, což má za následek, že se takovéto jméno vytrhává z jazykového vývoje a uchovává tak v sobě svědectví o starším stavu jazyka. Toponyma (především místní jména - oikonyma a pomístní jména - anoikonyma) vzniklá z apelativ pak navíc, vzhledem ke své pevné vazbě na konkrétní objekt v terénu, dokazují někdejší existenci takovéhoho výrazu v dané lokalitě. Pro stanovení historických areálů výskytu určitého apelativa jsou pak ideálním materiálem anoikonyma, jejichž přednost spočívá ve vysokém počtu dokladů a v pravidelném a hustém rozložení v terénu.

Vhodným dokladem těchto tezí je porovnání areálů apelativ označujících pole ponechávané při střídavém osevním postupu po jistou dobu bez obdělání s územní distribucí odpovídajících anoikonym. Vycházíme zde z nářečního apelativního materiálu sebraného pro Český jazykový atlas (ČJA) a ze sbírky pomístních jmen z území Čech, uložené v Ústavu pro jazyk český AV ČR v Praze. Omezujeme se zde víceméně na stručný komentář k připojeným mapám (podrobněji viz Harvalík 1998).

Při zkoumání pojmenování uvedeného druhu pozemku byla při nářečním výzkumu pro ČJA zapsána apelativa *ouhor* (spolu s variantou *uhor*), *příloh*, *oulehle* (vedle řídkého *ulehle*) a *lado* (viz Český jazykový atlas 3, s. 102-104); jejich rozšíření na českém území zobrazuje mapa č. 1, převzatá z ČJA.

Ostatní mapy zachycují areály anoikonym *Ouhor*, *Uhor*, *Příloh*, *Oulehle* a *Lado*, případně jejich dalších hláskových variant a slootovorných derivátů.

Výrazné rozdíly v teritoriálním rozložení anoikonym v porovnání s apelativy dokumentuje mapa č. 2. Oproti územně většinovému apelativnímu označení *ouhor* je příslušné anoikonymum doloženo relativně řídko, a to převážně v jihovýchodočeské a východočeské oblasti s přesahem do středních Čech ku Praze, ojediněle i v jižních a západních Čechách.

Jeho existence nebyla zaznamenána v severozápadních Čechách a v západní části východních Čech.

Jiný příklad diferencí mezi apelativními a propriálními areály dokládá rozšíření anoikonyma *Přiloh*. Většina těchto jmen se vyskytuje ve východních Čechách, kde se tak blízko státní hranice s Polskem a zemské hranice s Moravou vytváří kompaktní areál. Z jihozápadních Čech, tedy z oblasti, v níž je tento výraz užíván jako apelativum, známe pouze sedm dokladů. Existenci apelativa *přiloh* ve východočeském regionu v dřívějších dobách potvrzují kromě anoikonym již jen lístkový materiál Staročeského slovníku a starší dialektologická literatura (Hodura 1904, s. 51).

S řídkým výskytem anoikonyma *Ouhor* souvisí vysoká frekvence jména *Oulehle*. Zhruba pět set takto pojmenovaných pozemků nacházíme na velké části českého území s výjimkou oblasti severozápadních Čech a Polabí až k Mnichovu Hradišti, Nymburku a Českému Brodu.

Z výrazu *oulehle* vychází nepravidelná hlásková varianta *ouhel*, která se do současnosti uchovala jen ve formě anoikonyma. Tento tvar se vyvinul v části západních Čech z formy *oulehl* po odstranění pobočné slabiky zánikem koncového *l* (tedy *ouleh*) a následným přesmykem *l* a *h*. Svou pozornost věnoval těmto dokladům F. Cuřín, který na základě údajů z Tereziánského katastru stanovil oblast výskytu těchto podob v 18. století pouze podél izoglosy Kralovice - Radnice - Klatovy (Cuřín 1969, s. 60). Pozoruhodné zjištění přinesla komparace Cuřínových údajů se současným materiálem pomístních jmen. Areál výskytu jmen, u nichž došlo k metatezi *l* a *h* (kromě už zmíněné podoby *Ouhel*, resp. *Houhel* s protetickým *h-* jsou v anoikonymech doloženy např. *Ouhelice*, *Ouhelka*, *Houhelka*, *Uhel* se zkráceným počátečním vokálem a další), je výrazně širší. Jeho severní výspa končí ve středních Čechách u Rakovníka, na jihozápadě zasahuje Chodsko (o němž Cuřín výslovně konstatuje, že se tu v 18. stol. podobné doklady nevyskytují) a na jihovýchodě se areál rozšiřuje přes Nepomuk a Horažďovice až k Sušici (viz mapa č. 3).

Podobně jako výraz *ouhel*, ani forma *oulehliina*, odvozená ze substantiva *oulehle* sufixem *-ina*, už nebyla současnými nářečními výzkumy zachycena a je opět dokumentována převážně anoikonymy, která vytvářejí areál ve východních Čechách severně od toku Sázavy a východně od toku Jizery.

Konfrontace teritoriálního rozšíření apelativa *lado* a anoikonyma *Lado* je komplikována faktem, že výraz *lado* (a následně i z něho vzniklé jméno) nemá na celém území Čech týž význam. Ve staré i nové češtině se takto primárně označuje pustá, nezoraná země, nevzdělaná, obvykle jen travou porostlá plocha horší, suché půdy, popř. neobdělávaná pláň; stejně definuje *lado* i V. Machek (1968, s. 317). V naší sledovaném významu je toto

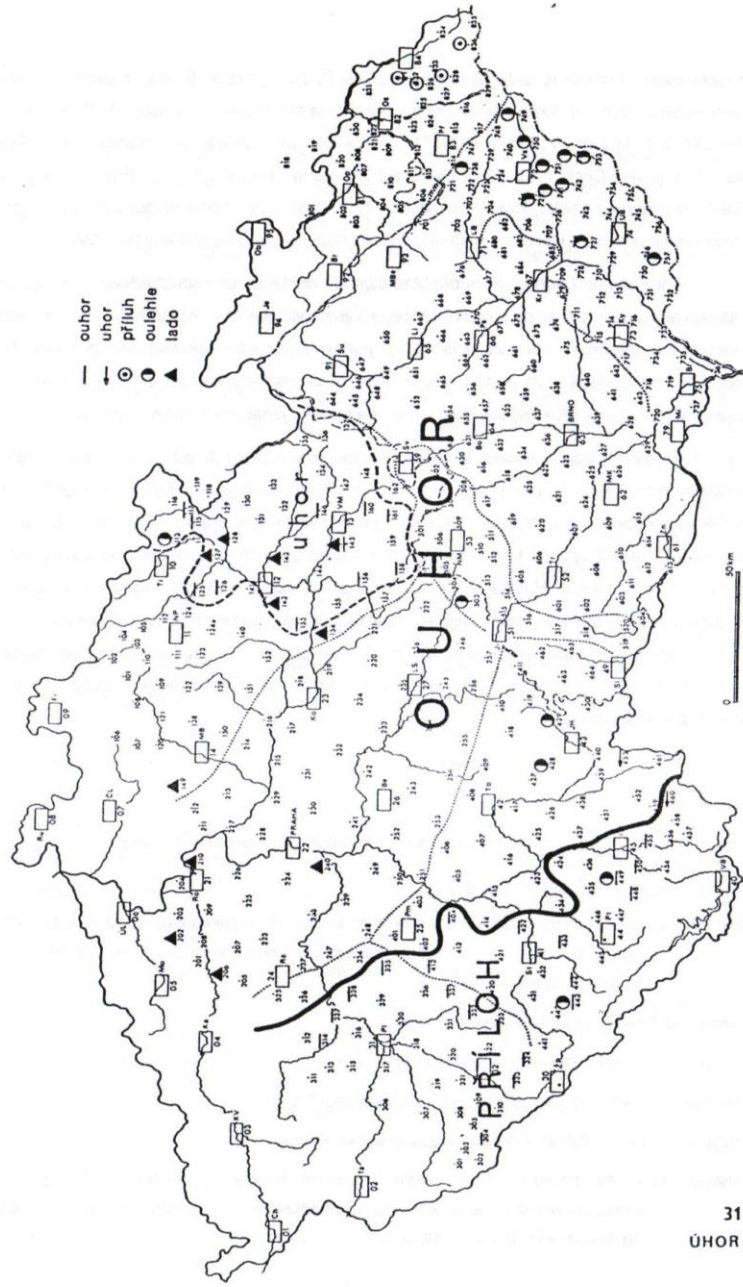
substantivum zachyceno u Jungmanna (1836, s. 253), rovněž V. Šmilauer uvádí pro češtinu jako jeden z významů tohoto výrazu německý ekvivalent *Brache* (Šmilauer 1970, s. 110-111). Jak ukázal S. Utěšený (1966, s. 110-111), forma *lado* se v základním významu užívá zvláště v severní polovině Čech, na severozápadě pak znamená „obecní pastvina“. Pro severovýchodní Čechy (zejména Jičínsko, Královéhradecko, Rychnovsko) pak Utěšený dokládá spíše význam „rozlehlá plocha poli“. Uvedená zjištění dokládá i nářeční materiál sebraný pro ČJA.

Anoikonyma *Lado* (celkem přibližně čtyři sta dokladů) jsou soustředěna zhruba do téže oblasti jako apelativa, tj. do severní poloviny Čech (viz mapu č. 4). V řadě případů nelze z dostupných informací stanovit, zda jde o jméno pozemku neobdělávaného trvale či jen dočasně; na základě těch anoikonym, u nichž bylo možné zjistit, že souvisejí se střídavým osevňovacím postupem, však byl stanoven areál, na mapě vyznačený hustším šrafováním.

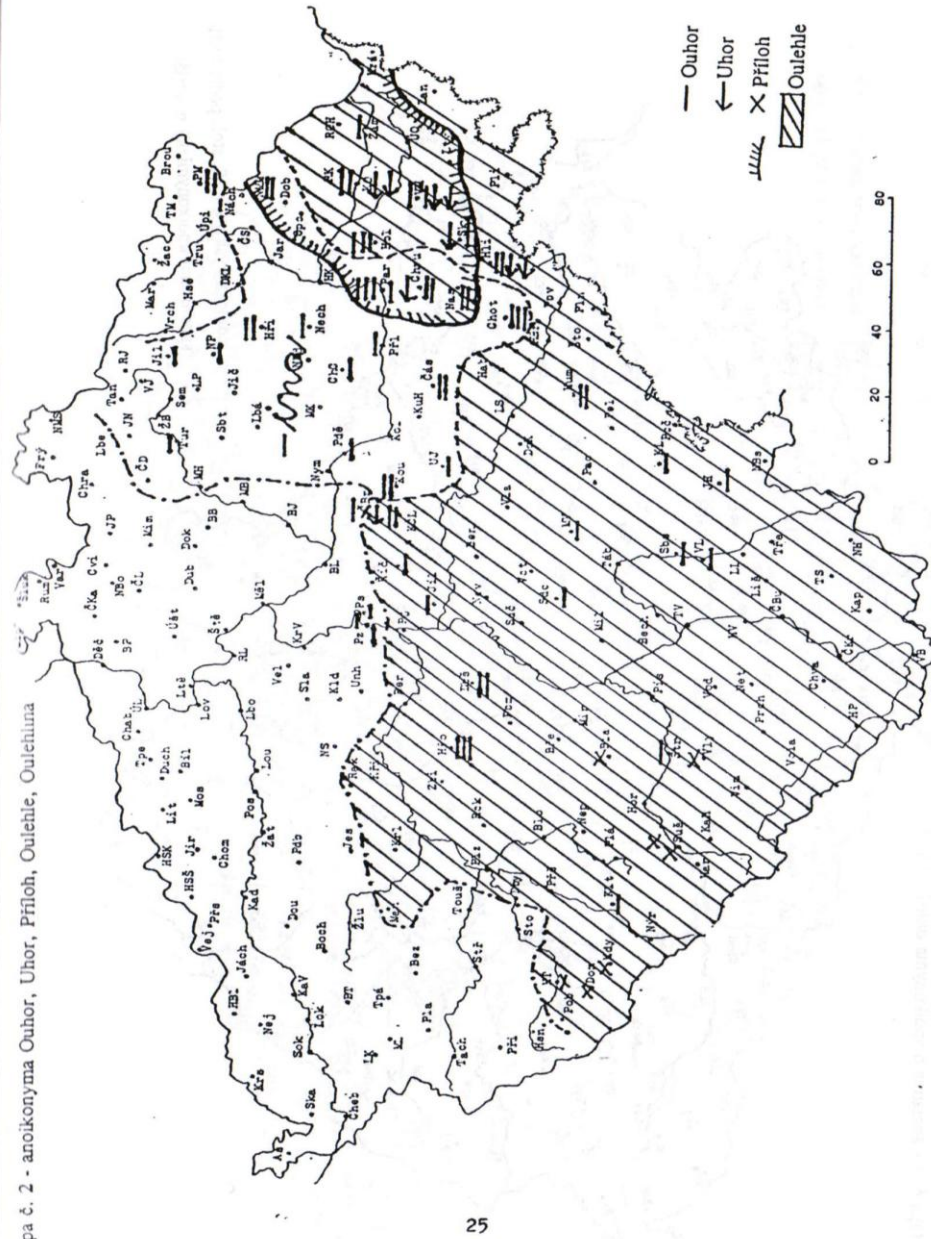
Porovnání apelativních a anoikonymických areálů zkoumaných výrazů spolu s hlubším studiem historických a nářečních dokladů nám pak dovoluje rekonstruovat někdejší stav. Vzhledem k tomu, že v teritoriální distribuci proprií se reflektuje starší vývojová fáze, ukazuje se, že v minulosti byly na území Čech pro označení pozemku ležícího ladem častěji užívány formy *přiloh* a *oulehle*. Rychle se šířící pojmenování *ouhor* však tyto formy začalo postupně vytlačovat, takže dnes je jejich výskyt regionálně značně omezen. Plastický a dynamický obraz jazykových změn, který před námi vystává, tak přesvědčivě dokumentuje, jak důležitým pramenem jsou anoikonyma pro zkoumání diachronní stránky jazyka, zvláště pak pro historickou dialektologii.

Literatura:

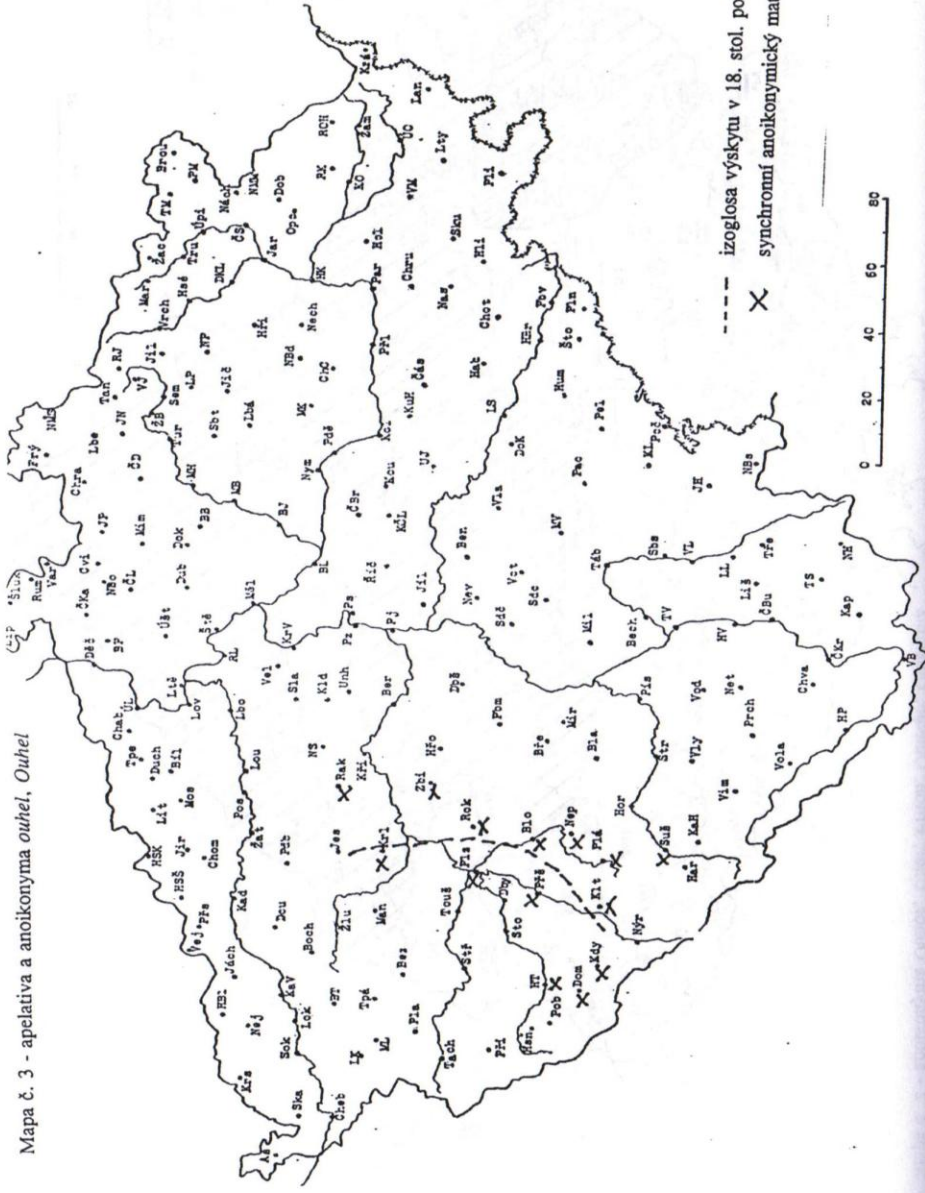
- Cuřín, F. (1969), Kapitoly z dějin českých nářečí a místních i pomístních jmen. Praha.
Český jazykový atlas 3. (1999), Praha.
Harvalík, M. (1998), Shody a difference v nářečním a anoikonymickém lexiku. In: M. Majtán - P. Žigo (eds.): 13. slovenská onomastická konference. Modra-Piesok 2. - 4. októbra 1997. Zborník materiálů. Bratislava, s. 73-78.
Hodura, Q. (1904), Nářečí litomyšlské. Litomyšl.
Jungmann, J. (1836), Slovník česko-německý II. Praha.
Machek, V. (1968), Etymologický slovník jazyka českého. Praha.
Šmilauer, V. (1970), Příručka slovenské toponomastiky. Praha.
Utěšený, S. (1966), Draha - obciny - pasinky - lada. In: I. Honl - F. Roubík - J. Svoboda (eds.): Onomastické práce. Sborník rozprav k sedmdesátým narozeninám univ. prof. dr. Vladimíra Šmilauera DrSc. Praha, s. 105-111.

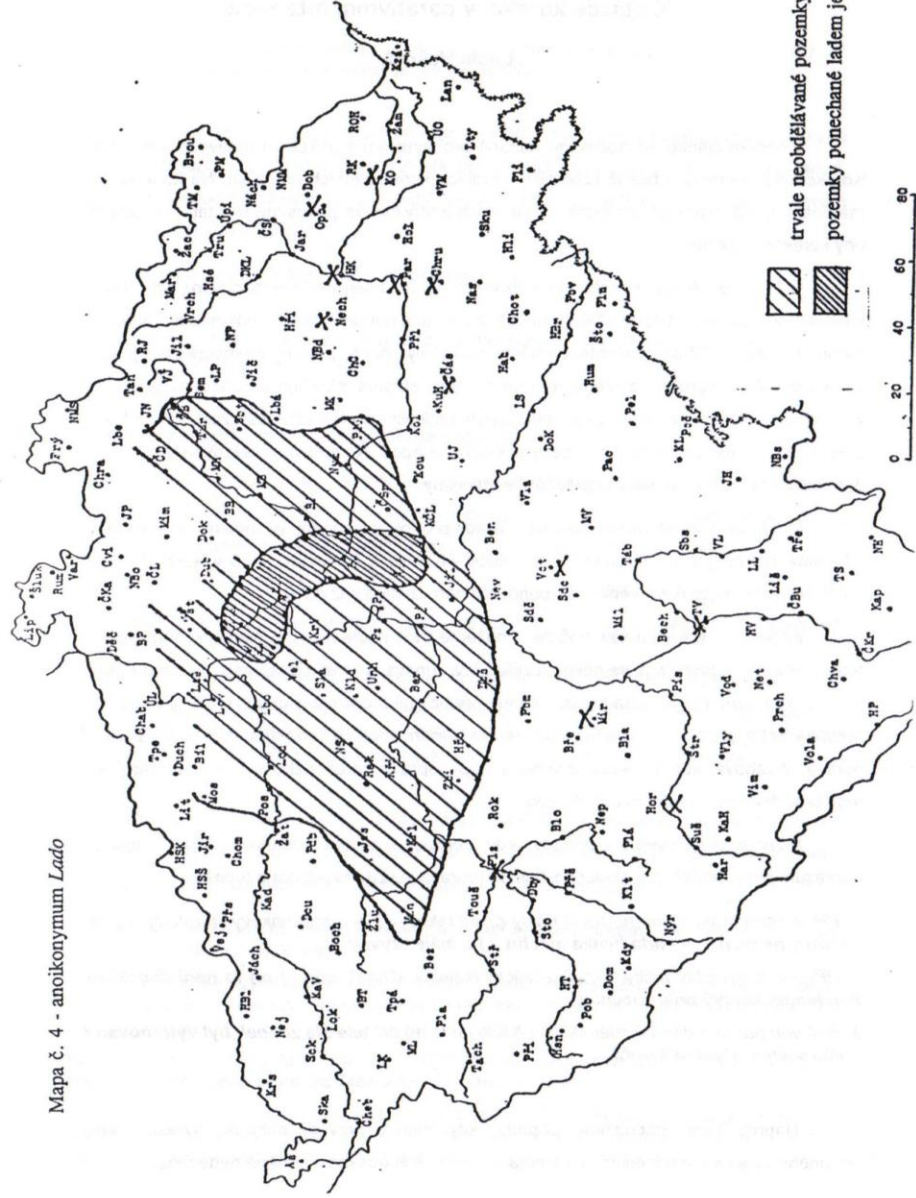
Mapa č. 2 - anokonyma Ouhor, Uhor, Přiloh, Oulehle, Oulehla

Mapa č. 3 - apelativa a anikonyma ouhel, Ouhel

Mapa č. 4 - anikonymum Lado

K otázce korekcí v narativním interview

Lucie Hašová

V našem článku se pokusíme nastínit problematiku korekcí v narativním interview. Korekce jsou termínem běžně užívaným v pracích konverzačních analytiků. Na konkrétním materiálu, tj. na ukázkách z několika narativních interview, se pokusíme ukázat, jak vlastně ony korekce vypadají.

Velmi obecně můžeme říci, že korekcemi se rozumějí místa v rozhovoru, kdy dojde k nějakému narušení běžné dialogické struktury a k nápravě (nebo pokusu o nápravu) tohoto narušení. Zdrojem těchto narušení může být např. zvolení nevhodného výrazu, váhání mluvčího, narušení systému turn-taking (tedy střídání mluvčích v rozhovoru, porušení zásady, že v jednom okamžiku mluví pouze jeden mluvčí), přeřeknutí, nesrozumitelná mluva, přeslechnutí či neporozumění ze strany posluchače apod. K napravení nesrovnalostí tohoto či podobného druhu pak slouží opravné mechanismy.

Materiálem, ze kterého vybíráme příklady pro toto pojednání, je celkem 5 narativních interview, pořizovaných při terénních výzkumech v Nejdku u Karlových Varů v letech 1994 a 1998. Mateřským jazykem většiny respondentů není čeština (viz dále).

Korekce, které interview nabízejí, můžeme třídit podle různých hledisek. V anglické, resp. německé terminologii se někdy rozlišují tzv. *repairs* a *corrections*, resp. *Reparaturen* a *Korrekturen*, termíny, jež oba lze do češtiny přeložit jako *oprava*. Pokud některý anglicky, resp. německy píšící autor používá obou těchto termínů, pak se *correction* rozumí především oprava obsahová, kdežto *repair* znamená např. opravu narušeného systému turn-taking, tedy pravidelného střídání mluvčích, apod.

Nejprve tedy uvedme případy, kdy dochází k nějaké obsahové opravě, mluvčí nahrazuje jistou skutečnost skutečností jinou (oprava je vždy zvýrazněna tučně):

1. PP: *a vona hrála a von recitoval různý různý takový (.) ze vzpomínkový literatu:ry (.) na na různý **ne na na na karla hynka máchu. (.) z máje úryvky***

2. PP: *pak mají určitý určitý takový slezácký dialekt, dialekt teda (.) **on to není dialekt to sou jenom takový pokrouceniny.***

3. P: *a von pak se nelenil a zděnek byl při těle takle **ne při těle ale zděnek byl vytrénovaný** porád s těma činkama a cvičil*

Naproti tomu nacházíme případy, kdy mluvčí provádí náhradu výrazu méně vhodného výrazem vhodnějším, ale k nějaké zásadnější obsahové změně nedochází:

4. P: *takže je vyvezla za prahu no že a kam mají **zamiřeno. namířeno** no že na karlovy vary.*

5. R: *prostě já vůbec neměla šanci, se něco učit, a tohle^{to} vůbec ne. (.) ((povzdech)) no a tak sem se vlastně ničím **nenaučila. ee nevyučila***

Dalším možným kritériem při posuzování oprav je přítomnost nebo nepřítomnost nějakého signálu, ohlašujícího příchod opravy. Takový signál může mít podobu „ne“, „ne - ale“ apod. (za takové případy můžeme označit např. ukázky 1, 2, 3), setkáme se však i s delším metajazykovým komentářem:

6. R: *a s paní XY, jsme hráli už od sedumapadesátého roku.*

A: *aha*

R: *e jsme vystupovali. takhle^{to}. **abych správně řekla.** (.) ale k jakým účelům- to bylo většinou, (.) když byly nějak schůze,*

Za opravu bez signálu můžeme např. považovat ukázku 7.

Při zkoumání oprav můžeme dále sledovat, že pokud mluvčí nahrazuje jistý výraz výrazem jiným, pak je ten první, chybný, méně vhodný vysloven celý, nebo je vyslovena jen jeho první část. Do první skupiny můžeme zařadit ukázky 7, 8, do druhé ukázky následující:

7. R: *...mein mann, und die älteren kinder, die auch,(.) zusammen **deu- e tschechisch** gesprochen haben, also da war das*

(překlad: R: ...můj muž a starší děti ty také (.) spolu něm- e česky mluvili takže to bylo;)

8. P: *von vám šel domů a hned mi donesl na táci takle tak mi donesl kafe, (.) no já jsem to s takovou chutí vyzunkla, a voni nevaří takle s tím s lógre^m, ale ty dupláky ty: ty: **prokap-překapávaný** a vono to bylo s- teda silný jak blázen ale já byla tak mě to vzpružilo,*

Pokud se mluvčí rozhodnou nějak opravit část jisté konstrukce, provést nějak její zpřesnění, dochází buď ke zopakování celé konstrukce s již správným výrazem, nebo mluvčí pouze dodá správný výraz, aniž by celou konstrukci zopakoval:

9. R: *waren das frauen **mit ihren kindern, mit den kleinen kindern** weil die männer noch nicht von der militär zurück waren.*

(R: to byly ženy se svými dětmi, s malými dětmi protože muži ještě nebyli zpátky z armády.; případ zopakování celé konstrukce, přivlastňovací zájmeno „ihren“ je nahrazeno přídavným jménem „kleinen“)

10. R: *an der gemeindetafel war auch geschrieben, **dass man die fahrräder abgeben muss, dass die deutschen die fahrräder abgeben müssen.***

(překlad: R: na obecní tabuli bylo také napsáno že se musí odevzdávat kola. že němci musí odevzdávat kola; případ zopakování celé konstrukce, neosobní podmět „man“ je nahrazen podmětem „die Deutschen“)

11. P: a já jsem byla prostě no dovedete si představit do do takovej vesnici jsem jela, kde dávala lišky dobrou noc dávaly. a teď tam nebylo žádn- níák no ty mladý holky ty už byly moderní (případ, kdy mluvčí neopakuje celou konstrukci)

Nyní přejdeme k analýze korekcí z hlediska komunikačního, z hlediska konverzační analýzy. Korekce a opravné mechanismy, jejich strukturní vlastnosti a zákonitosti byly popsány v pracích konverzačních analytiků, především H. Sackse, E. A. Schegloffa, G. Jeffersonové, dále S. Levinsona, I. Hutchbyho a R. Wooffittové. O některých zdrojích nesrovnalostí jsme se již zmínili, nyní nastíníme strukturu opravných mechanismů, jak je popisována zmíněnými autory. U korekcí je podstatné, kým byla provedena a kdo ji inicioval. Opravu může provést sám mluvčí, který se dopustil omylu (*autokorekce, self-correction, Selbstkorrektur*) nebo jeho partner (*korekce partnerem, other-correction, Fremdkorrektur*). V našich dosavadních příkladech to byli sami mluvčí, kdo opravu provádí.

Vezmeme-li v úvahu rozhovor dvou mluvčích, můžeme z toho hlediska uvažovat o následujících možnostech:

1. autokorekce iniciovaná mluvčím (tj. mluvčí sám opraví svůj chybný výrok, výraz)
2. autokorekce po iniciaci partnerem (tj. mluvčí se opraví po upozornění partnerem)
3. korekce partnerem po iniciaci mluvčího (tj. mluvčí si vyžádá opravu od svého partnera a ten mluvčího opraví)
4. korekce partnerem po iniciaci partnera (tj. partner opraví mluvčího).

Autokorekce jsou z hlediska tzv. preferenční organizace (*preference organization, Präferenz-Organisation*) možností preferovanou, tedy častější a strukturně jednodušší, zatímco korekce partnerem jsou hodnoceny jako možnost nepreferovaná, méně vhodná a méně častá. Posuzujeme-li iniciování korekce, tedy otázku, kdo dá k opravě impuls, považuje se za preferovanou možnost autoiniciace, za nepreferovanou možnost iniciace partnerem. V seznamu možností 1-4 je tedy 1. možnost nejvíce a 4. nejméně preferovanou.

Zmíňme se ještě o terminologické zkratce *NTRI*, v konverzační analýze běžně používané při popisu opravných mechanismů. *NTRI* neboli *next-turn repair initiator* (iniciace opravy v další replice, něm. *Reparatur-Initiator im nächsten Beitrag*) se miní signál, vyslaný partnerem směrem k mluvčímu, který naznačuje, že je potřeba něco napravit, říci znova, objasnit (*NTRI* může mít např. podobu: „co?“, „cože?“, „ten?“, apod., ale i úplně jinou, viz dále).

Analyzujeme nyní opravy a jejich struktury, které nám nabízejí interview, aplikujeme na ně schéma možností 1. - 4., tedy schéma běžně užívané v konverzační analýze a pokusíme se ukázat, jaká omezení toto schéma má.

Jak již bylo řečeno, nejméně problematickou a pro hladký průběh dialogu nejsnáze akceptovatelnou možností je možnost 1., tedy autokorekce iniciovaná mluvčím. Za řadu příkladů, které nám interview nabízejí (některé již byly citovány, např. 1, 2, 3), uvedme alespoň následující:

12. P: sem si **zkusila do toho, (.) zkusila jsem si do: kuchyně že si půjdu do kuchyně no a povídám jak si tam domluvim no**

Možnost 2., případ, kdy partner iniciuje a mluvčí provede opravu, se nám v našich interview nepodařilo nalézt (ale samozřejmě nemůžeme tvrdit, že se v narativním interview nemůže nacházet). Můžeme si to vysvětlit tím, že partner (autorka tohoto článku) si prostě netroufá své respondenty přerušovat, zasahovat jim do vyprávění, iniciovat opravy.

Přesto se i tuto možnost pokusíme doložit konkrétní ukázkou. Obecně platí, že reprodukce řeči vlastní nebo řeči cizí, reprodukce celých dialogů i jednotlivých zajímavých výroků a cizích názorů je nedílnou součástí vypravování (Hoffmannová, J., Müllerová, O., Zeman, J., 1999). Naše interview nám nabízejí případy reprodukováných korekcí, tedy úseků vyprávění, kdy mluvčí vypráví, jak byl někdy v minulosti někým opraven, resp. jak on sám někoho opravil.

V následující ukázce mluvčí provádí reprodukci dialogu mezi ní samotnou a její někdejší nadřízenou, reprodukci dialogu, který se ve skutečnosti odehrál před několika desítkami let.

13. P: a dali mě teda do tej kuchyně a tam vám byla taková robustní velká vysoká pani. (.) eee hlavní ku- teda vrchní kuchařka to byla. ale byla strašně hodná.

A: hm

P: a měla moc hezkýho syna. a ten se ženil ona byla pražáčka a on se ženil, a vona přinesla fotky ukázat (.) svatební potom no a teď =

A: jako toho syna

P: toho syna a já si na to koukám a já povídám je on ona má krásnou hubu.

A,P: ((smích))

P: inak jsem neuměla no. **no a vona říká hele to se říká on má a krásnou pusu.** od tej doby to vím já už jsem na to nikdy nezapomněla že co mě řekni řekni řekli lidi jak se to říká jako. tak já už jsem si to zapamatovala.

Přejdeme nyní k možnosti 3., kdy si mluvčí vyžádá opravu od svého partnera. Tento typ oprav není v našich interview jevem nijak výjimečným. V narativním interview má mluvčí spoustu času a prostoru pro své vyprávění, posluchačem není zbytečně přerušován. Při tak dlouhém a nepřipraveném vyprávění (při němž samozřejmě není sám, vypráví někomu) se mu nezdá stává, že si na nějaký údaj, jméno, výraz apod. nemůže vzpomenout a hledá oporu u svého partnera, řečeno konverzačně-analytickou terminologií opravných mechanismů: iniciuje opravu partnerem.

Zde se dotýkáme další problematiky, s níž se v konverzaci setkáváme, momentů, kdy partner mluvčímu napovídá, pomáhá. Jak uvidíme, ona **opora, nabídnutá pomoc** partnera se může u mluvčích setkat s různým ohlasem. V prvních dvou případech je mluvčí s výsledkem opravy nabídnuté partnerem spokojen(a):

14. P: žádnou nenávisť proti sobě necítíme. ani voni k nám ani my k nim. takže ten vztah mezi no takový to umělý=

A: hm=

P: nabuřování vod toho jak se **jmenuje ten jejich žvanil**

A: **neubauer**

P: **neubauer** to vopravdu tady nemá žádný žádný uplatnění.

A: no to je dobře.

15. W: eště tam nebyla zase voda. (.) tak eště zase bedřich veliký zase poslal (.) lidi (.) muský který hledali e (.) ten **jak se tomu říká**.

A: **pramen**

W: **pramen** a ten pramen propojili přes celou vesnici z les- v lese našli pramen, a přes celou vesnici vykopali takovou řeku

V následující ukázce došlo k jistému nesouladu, mluvčí nabízenou oporu nepřijímá:

16. P: a vona je tak levá a posledně předposledně pátek to vždycky tady sedim a pletu. až do tech dvanácti hodin abych to poslouchala. ta lucie: lucie: (.) **ježiš jak se jmenuje**

A: **výborná**

P: **né to není lucie výborná**. lucie eee teď si nevzpomenu na ni která to tam, (.) která to tam provádí. (.) to není výborná. no: a tak ona to:

Konečně nacházíme také případy, kdy probíhá fáze iniciace opravy, mluvčí se dovolává pomoci, ta ale nepřichází:

17. P: ty: pracovní jednotky a na tu pracovní na jednu pracovní jednotku dávali tři koruny padesát. platili jako. vlastně sedum korun takle tři koruny padesát dostali jako výplatu a tak tři koruny padesát zůstávalo v družství, až potom to každý únor, (.) začátkem února se to vyplácelo jako: jako: **ježiš jak se to tedko říká já už já už se nepamatuju**. prostě za tu za ten celý rok když to družstvo mělo na to peníze, tak kolik mělo tak tolik vyplácelo.

Zde bychom rádi upozornili na jisté omezení všeobecně užívaného konverzačně analytického schématu. Schéma se nezabývá ani těmi případy, kdy dojde pouze k iniciaci, ani případy, kdy je oprava mluvčím zamítnuta.

Možnost 4., tedy případ, kdy partner provede opravu, aniž by byl mluvčím vyzván, doložíme na následující ukázce:

18. R: .ale co mě nejvíc mrzí ještě dodnes, že sme tam nechali ten **vyřezaný betlém**,

A: **jé vy ste měli vyřezávanéj [betlém]**,

R:

[my sme] **měli vyřezávanéj betlém**, ten to byl na

vánoce dycky

Při analýze opravných mechanismů se rozlišují opravy implicitní a exponované (Levinson, 1993). Opravami implicitními se míní takové, kdy mluvčí nebo jeho partner nijak explicitně nenaznačují, že došlo k nějakému omylu, nesrovnalosti, oprava proběhla jakoby mimochodem, průběh rozhovoru nebyl nijak zvlášť narušen, mluvčí si možná ani neuvědomil, že byl opraven; opravami explicitními pak takové, kdy je (např. z přepisu rozhovoru) zřejmé, že k takovému omylu došlo, že rozhovor bylo např. třeba nějak metajazykově komentovat, omyl „exponovat“. Přijmeme-li toto rozlišení, pak právě uvedená ukázka je typickým případem opravy implicitní. Výraz *vyřezávanéj* můžeme navíc považovat za NTRI, za iniciátora implicitní opravy. Jak ukazuje přepis, mluvčí tuto „iniciativu“ přijímá a iniciátora následně zařazuje do své další promluvy.

Jak jsme již poznamenali, mateřským jazykem většiny respondentů není čeština. Interview nám nabízejí řadu příkladů, kdy se do jejich českých promluv nejrůznějšími způsobem mísí prvky jiných jazyků. Pro naše pojednání jsou vhodné ty případy, kdy jsou výrazy z jiných jazyků samotnými mluvčími překládány do češtiny, dochází k okamžitým autokorekcím (v první ukázce do české promluvy pronikla slovenština, v druhé němčina):

19. P: ty reemigrantský legitimace

L: hm=

P: tam už potom a tím se mohli ucházet o zaměstnání. no tak hned samozřejmě všechny tři že jdou pracovat. no dobře rá- když bylo ráno že ráno se jdou-hlásit **do česárně do česárny** jako jako dělníci že jo.

20. R: že sme měli pani XY, která prostě sympatizovala, skutečně, s tou bejvalou e (.) **regierung, vládou**,

Překlady do češtiny můžeme zvláště v případě překladů z němčiny (a maďarštiny, kterou jsme do tohoto pojednání nezařadili, doklady bychom však našli) považovat za

zdvořilé gesto ze strany mluvčí směrem k partnerce, jejímž mateřským jazykem je čeština a která tedy může mít s určitými cizojazyčnými výrazy potíže.

Závěrem můžeme říci, že téma korekcí v nepřipraveném rozhovoru, jedno z tradičních témat konverzační analýzy, je jevem nesmírně zajímavým a dynamickým. Přepisy interview nám přehledně ukazují, s jakými zdroji oprav a opravnými mechanismy se mluvčí setkávají. Jednoznačně převažují opravy, kdy mluvčí opravují sebe sama, nad opravami ze strany partnera. Častým zdrojem oprav se v narativním interview ukazuje váhání, nejistota mluvčích při dlouhém nepřipraveném vyprávění, při vybavování vzpomínek na události prožité často před desítkami let. Protože mateřským jazykem všech našich respondentů (s výjimkou respondenta P) je jiný jazyk než čeština, nemůžeme jako zdroj oprav vyloučit ani jistou nedostatečnou kompetenci mluvčích v češtině. Tradičně přijímané konverzačně analytické schéma se pro autentický materiál jeví jako velmi užitečné, při detailnější analýze některých prováděných oprav však narážíme na některá jeho omezení.

Použité přepisovací značky:

R, A	označení jednotlivých mluvčích
.	klesavá intonace
.	pokračovací intonace
?	stoupavá intonace
(.)	krátká pauza
(..)	delší pauza
=	těsné navázání replik jedn. mluvčích
()	nesrozumitelný úsek
((směje se))	komentář přepisovatele
XY	vlastní jméno
P: [představovat]	úseky pronesené dvěma mluvčími zároveň
A: [hm]	
neza-	přerušení či neukončení konstrukce
ale	dynamicky zdůrazněný úsek

Literatura:

- Hoffmannová, J., Müllerová, O., Zeman, J. (1999), Konverzace v češtině při rodinných a přátelských návštěvách, Trizonia, Praha.
- Müllerová, O., Hoffmannová, J., Schneiderová, E. (1992), Mluvená čeština v autentických textech, HaH, Jinočany.
- Nekvapil, J. (1999/2000), Etnometodologická konverzační analýza v systému encyklopedických hesel, in: Češtinář X, č. 3, s. 80-88.

Sociolinguistics, An International Handbook of the Science of Language and Society / Soziolinguistik, Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft, (1987), eds. / hrsg. : Ammon, U., Dittmar, N., Mattheier, K. J., Walter de Gruyter, Berlin, New, York.

Hutchby, I., Wooffitt, R. (1998), Conversation Analysis, Polity Press.

Levinson, S (1994), Pragmatik (deutsche Übersetzung), Tübingen, Niemeyer.

Článek byl napsán v rámci grantového projektu Research Support Scheme „The Bilingualism of Hungarian and German Minorities in the Czech Republic“ č. 216/1998.

Využití Českého národního korpusu

Petra Hudková

V roce 1994 vznikl na půdě Filozofické fakulty Univerzity Karlovy Ústav českého národního korpusu, jehož „cílem bylo vybudovat rozsáhlý a víceúčelový korpus češtiny obecné povahy. Jazykovým korpusem lze rozumět vnitřně strukturovaný, unifikovaný a obvykle i oindexovaný a ucelený soubor elektronicky uložených a zpracovávaných jazykových dat většinou v textové podobě, organizovaný se zřetelem k využití pro určitý cíl.“ (Čermák, 1995, s. 119).

V rámci svých povinností studentské pomocné síly na katedře českého jazyka Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy jsem měla možnost seznámit se s Českým národním korpusem (ČNK) a poznat, co v současnosti jeho uživatelská verze přístupná přes osobní počítač nabízí uživatelům. Získat přístup k uživatelské verzi ČNK je možno po uzavření smlouvy s Ústavem českého národního korpusu.

Prostřednictvím Korpusového manažeru ČNK lze například vyhledávat výskyty jednotlivých slov v konkrétních tvarech, různé / všechny tvary jednoho lemmatu, či skupiny slov. Užitý software umožňuje prezentaci výskytů v jejich přirozeném kontextu, v tzv. konkordancích. Graficky jsou konkordance ztvárněny tak, že uprostřed řádky se nachází tučně vylisované sledované slovo, vlevo i vpravo od něj se na téže řádce nachází jeho skutečný kontext. Délku kontextu je možno nastavit. Ze všech konkordancí hledaného slova lze vytvořit dílčí subkorpus a uložit ho na disk v textové podobě pro další zpracování. Při práci s konkordancemi může tedy uživatel získat různě velké dílčí soubory slovních tvarů v jejich přirozeném kontextu.

Každému výskytu slovního tvaru jsou v ČNK přiřazovány morfologické značky, tzv. taggy nebo indexy, které vyjadřují morfologické hodnoty, jichž je daný slovní tvar nositelem. Jejich seznam pro jednotlivé slovní druhy i informaci o strukturaci morfologických značek obdrží uživatel spolu s instalační kopii. Zajímalo mě, jak autoři ČNK naložili při značkování s vysokou homonymií koncovek, která je pro češtinu, jazyk flexivní, charakteristická. Pokud jde o přiřazování morfologických hodnot slovním tvarům, existují teoreticky tři možnosti značkování v počítačových korpusech. Je možno:

a) připisovat každému výskytu slovního tvaru všechny značky ručně (v tom případě lingvista, který rozpozná tvarovou homonymii, přiřadí slovnímu tvaru na základě kontextu jedinou posloupnost značek);

b) přiřazovat automaticky počítačem každému výskytu slovního tvaru veškeré hodnoty, které slovní tvar může mít (v tom případě bude většině slovních tvarů českých ohebných slov přiřazeno několik posloupností značek);

c) vytvořit na základě vzorku textů pravděpodobnostní model výskytu jednotlivých tvarů, aplikovat jej na jiný vzorek textů, aplikaci vyhodnotit a v souladu s výsledky model upravit a programově realizovat.

Vzhledem k rozsahu ČNK nepředpokládám, že autoři zvolili při značkování první možnost, jejíž realizace by byla časově velmi náročná. Druhý způsob taktéž užit nebyl, neboť u každého výskytu najdeme v ČNK vždy pouze jednu hodnotu. Domnívám se tedy, že byl užit pravděpodobnostní model, který však poskytuje ne vždy uspokojivé výsledky. Svě tvrzení se pokusím doložit na konkrétním příkladu.

Předmětem mé analýzy byl slovní tvar *červeně*, který může ve větě být užit jako adverbium, substantivum ženského rodu v genitivu singuláru, nebo nominativu plurálu, či jako přechodník přítomný. Korpusový manažer nabízí (v květnu 2000) celkem 195 konkordančních řádků týkajících se tohoto slova, tj. 195 různých výskytů ve všech textech, které jsou v současnosti shromážděny v ČNK. Zamysleme-li se jako bohemisté bez jakýchkoliv frekvenčních zkoumání nad výše vyjmenovanými čtyřmi užitími slovního tvaru *červeně*, přiřadíme odhadem pravděpodobnostní užití této formy jako přechodníku přítomného hodnotu nulovou, jako adverbia hodnotu asi 0,9. Pravděpodobnostní model užitý v ČNK zřejmě vycházel z nějakých netypických textů, neboť když jsem analyzovala získané konkordance a zjišťovala, zda morfologické značky přiřazené slovu *červeně* jsou správné, došla jsem k závěru, že pouze v 93 případech z celkových 195 je jejich určení zaznamenané v ČNK adekvátní. Souhrnně jsem zaznamenala svá zjištění do následující tabulky:

	ČNK	výsledky analýzy
Celkem	195	195
Dg	87x	175x
NNFS2	60x	18x
NNFP1	4x	2x
VeYS	44x	0x

Vysvětlení morfologických značek užitých v ČNK:

Dg: D – adverbium, g – příslovce (s určením stupně a negace)

NNFS2: N – substantivum, N – substantivum, obyčejné, F – femininum, S – singulár, 2 - genitiv

NNFP1: N – substantivum, N – substantivum, obyčejné, F – femininum, P – plurál, 1 - nominativ

VeYS: V – verbum, e – slovesný tvar přechodníku přítomného, Y – maskulinum, S – singulár

Údaje uvedené v prvním sloupci tabulky reprezentují posloupnost morfologických značek přiřazenou slovnímu tvaru v ČNK. Čísla v druhém sloupci naznačují, kolikrát byl slovní tvar *červeně* hodnocen v ČNK jako adverbium, kolikrát jako substantivum ženského rodu v genitivu singuláru či substantivum ženského rodu v nominativu plurálu, nebo jako slovesný tvar přechodníku přítomného. Třetí sloupec zachycuje výsledky mé analýzy. Prošla jsem všech 195 výskytů slovního tvaru *červeně*, k nimž jsem ručně přislovala morfologické značky, které byly podle mého názoru vzhledem ke kontextu adekvátní. Uvedená čísla vypovídají o tom, kolikrát jsem v celém subkorpusu slovní tvar *červeně* hodnotila jako adverbium, substantivum, či slovesný tvar přechodníku přítomného.

Z tabulky jsou patrné rozdíly mezi výsledky ČNK a výsledky, ke kterým jsem došla při své analýze (například: podle mne plnil slovní tvar *červeně* funkci adverbia ve 175 případech, nikoli v 87 případech).

Pro ilustraci uvedu náhodně vybrané tři konkordanční řádky, u nichž byl slovní tvar *červeně* v ČNK správně ohodnocen, a tři konkordanční řádky, u nichž byl slovní tvar *červeně* hodnocen chybně:

příklady správně přiřazených morfologických významů:

...v dlouhém sále, který kupodivu nebyl vyzdoben *červeně*... Dg

...tentokrát ještě ošklivější než obvykle, navíc celá *červeně* vytapetovaná,... Dg

...jeho nelitostná krutost se přelila do tmavé *červeně* jeho pohledu... NNFS2

příklady chybně přiřazených morfologických významů:

...byly jejich hotely na Manhattanu a v Chicagu *červeně* zakroužkovány... VeYS

...prsty na nohou měla nalakované dvěma barvami : liché *červeně*, sudé stříbrně... NNFS2

...Napravo od ní je požár bledé a houstnoucí *červeně*... Dg

Když jsem zjišťovala, kolikrát se morfologické značky uvedené k výskytům slova *červeně* v ČNK shodují s morfologickými značkami, které jsem k výskytům tohoto slova ručně přislovala, došla jsem k závěru, že v 93 případech z celkových 195 byly morfologické značky přiřazeny správně, tj. ve 47,7 % případů.

Domnívám se, že řešením nastíněného problému při tvorbě korpusů pro flexivní jazyky by mohl být onen způsob značkování, při němž jsou každému výskytu slovního tvaru automaticky připisovány veškeré hodnoty, které může slovní tvar mít. Uživatel by pak sám vybral z uvedených možností tu, která by byla adekvátní. Za současného stavu, bude-li chtit uživatel pro svá lingvistická zkoumání vytvořit subkorpus výskytu jistého tvaru v ČNK, získá mnoho konkordancí, v nichž se žádaný slovní tvar nevyskytuje, a unikne mu řada konkordancí, v nichž se vyskytuje.

Literatura:

Čermák, F.: *Jazykový korpus. Prostředek a zdroj poznání*. SaS, 56, 1995, 119-140.

Prostředky argumentace ve francouzské stylistice

Alena Krausová

Tento příspěvek vychází z mé diplomové práce nazvané *Styl francouzského deníku le Monde (se zvláštním přihlédnutím k prostředkům argumentace)*, ve které jsem jednak obecně porovnávala přístupy české a francouzské stylistiky k analýze textu (spolu s porovnáním odpovídajících terminologických aparátů), jednak jsem ilustrovala teoretické závěry na textech z francouzského deníku *Le Monde*. Jedním z hlavních cílů mé práce, který stručně představím v tomto příspěvku, byla analýza prostředků argumentace a jejich klasifikace z hlediska významového poměru mezi dvěma konjunktivy, tedy mezi první částí argumentu, předpokladem (antecedentem) a druhou částí, důsledkem (konsekventem) (Robrieux, 1993). Tato část práce se opírá výhradně o francouzské prameny. Česká jazykovička totiž pracuje s termínem *argument* velice okrajově, problematika vztahů mezi jazykovými jednotkami se probírá v jiných disciplínách, zejména v syntaxi.

Materiálem k analýze textu byl výběr krátkých zpráv a komentářů z deníku *Le Monde* z let 1998-99. České práce o stylistice od poloviny let padesátých řadí novinové texty k stylu publicistickému. Ve francouzské stylistice se obvykle v této souvislosti uvádí *style des journaux*, politické aspekty tohoto stylu se řadí k problematice tzv. *discours idéologique* (srov. Molinié, 1989). Pro francouzskou stylistiku je však příznačné zejména zkoumání stylů individuálních (tj. stylu významných literárních, politických aj. osobností). Naopak pro českou stylistiku, vycházející z tradic pražského funkčního strukturalismu, je příznačné zkoumání funkčních stylů interindividuálních (prostě sdělovacího, odborného, publicistického, uměleckého, popř. ještě fečnického, esejistického, učebního, jednacího, administrativního) (Chloupek, 1990, s.40). Obecnými charakteristikami funkčních stylů se naopak francouzská stylistika zabývá méně.

Jako se v české stylistice pracuje s další stylistickou kategorií, slohovými postupy, tak francouzská stylistická škola užívá termínu *séquence* (sekvence). Ten se vyskytuje jednak v textové lingvistice, jednak v tzv. konverzační analýze (Vion, 1992). Text je tvořen minimálně jednou sekvencí. Sekvence jsou několikerého druhu (deskriptivní, narativní, argumentativní, explikativní, dialogická), nejčastěji text vzniká jejich vzájemným prolínáním (Maingueneau, 1996, s. 75).

Francouzská stylistika věnuje značnou pozornost především sekvenci argumentativní. To se rovněž projevuje i při výuce na francouzských středních a základních školách. České učebnice stylistiky vycházejí z domácí klasifikace slohových postupů, proto

se v českých školách výuka slohu zaměřuje na postup vyprávěcí, popisný a výkladový a na jím odpovídající útvary. Oproti tomu francouzští studenti jsou vedeni při výuce k teorii argumentace, učí se při výstavbě textu tvořit a řadit argumenty, důraz se klade na argumentační funkci spojovacích prostředků. Tato odlišná školní příprava se pak samozřejmě projevuje i v zpracované logické výstavbě francouzských novinových textů, jimiž jsem se ve své práci zabývala. Způsob argumentace se ve francouzské publicistice často tematizuje (např. v polemikách nebo komentářích se vytýká chybné nebo nekorektní argumentování partnera). V současné době se lingvistickými aspekty argumentace začínají zabývat i někteří autoři čeští (srov. Jelínek, Švandová a kol., 1999).

Argumenty jako prostředky stojící na pomezí gramatické a logické koherence textu k sobě přitahují zvláštní pozornost současné francouzské i světové jazykovědy. Argumentační vztah předpoklad - důsledek (antecedens - konsekvens, premisa - závěr, zdůvodnění - tvrzení) může být vyjádřen v rámci jedné věty, ale také v rámci celého textu (Robrieux, 1993).

V souladu s pracemi o teorii argumentace tedy chápu argument jako významový vztah mezi dvěma výpověďmi nebo textovými úseky, které se nazývají konjunktivy. Ty mohou být spojeny asyndeticky, daleko častější je však spojení syndetické, pomocí konektorů (spojek, částic, dalších spojovacích výrazů a příslovců). Konjunktivy se mohou navzájem popírat, zpochybňovat, vylučovat, stupňovat, vysvětlovat, zpřesňovat, atd. Mohou tak být ve vzájemných vztazích, které jsou běžně známy ze syntaxe: odporovací, konfrontační, vylučovací, stupňovací, alternativní, následkový, vysvětlovací (Příruční mluvnice češtiny, 1995, s. 557-568).

Druh vztahu mezi konjunktivy je pro mě hlavním kritériem třídění argumentů. Můj pokus utřídít argumenty na základě vztahu mezi konjunktivy je výsledkem snahy najít jedno dominantní kritérium klasifikace. Kritéria klasifikace argumentů ve francouzských učebnicích rétoriky a poetiky jsou velmi komplikovaná, a navíc v mnoha případech mnohoznačná, protože vznikala v důsledku dlouhého historického vývoje oboru.

Nejčastěji používané typologie argumentů ve francouzských učebnicích rétoriky jsou tyto:

A) Typologie Chaima Perelmana a Lucie Olbrechtsové-Tytecové

V knize *Le traité de l'argumentation* (1972) tito belgičtí autoři rozřazují argumenty do tří základních skupin. První skupinu tvoří tzv. kvazilogické argumenty (*les arguments quasi-logiques*). Kvazilogické argumenty jsou definovány jako argumenty založené na logických kategoriích (např. tautologie, identity, kontradikce aj.). Předponu *kvazi-* (skoro) mají díky tomu, že jsou formulovány přirozeným jazykem, jehož vlastnosti je vysoká míra vágnosti,

neurčitosti (tj. mnohoznačnosti, homonymičnosti apod.). Do této skupiny se řadí vedle těch, které se svým názvem shodují s příslušnými kategoriemi logiky, např. definice, přirovnání, rozlišení (*distinguo*) aj. Druhou skupinu tvoří argumenty využívající reálně existující vztahy mezi jevy (*les arguments basés sur la structure du réel*). Sem patří např. ty, které se zakládají na vztahu kauzality. Konečně třetí skupinu tvoří argumenty vytvářející vztahy mezi jevy až přímo v textu samém (*les liaisons qui fondent la structure du réel*). Sem autoři přiřazují např. analogii a příklad.

B) Typologie Toulmina, Riekeho a Janíka

Tito autoři rozlišují následujících devět druhů argumentů: argument s využitím analogie (*par analogie*), s využitím zobecnění (*par généralisation*), s využitím znaku (*par le signe*), argument příčinou (*par la cause*), autoritou (*par l'autorité*), dilema (*le dilemme*), argument klasifikací (*par classification*), argument vycházející z opozice mezi konjunkty (*par les opposés*) a argument gradací (*par le degré*).

C) Typologie Van Eemeren a Grootendorsta

Holandští autoři (Eemeren, Grootendorst, 1987) se zabývají typologií paralogizmů a sofistmat navazující na tradiční sofistické triky shrnuté např. u Arthura Schopenhauera v jeho Eristické dialektice (tradičně se rozlišuje nezáměrná logická chyba, často vysvětlovaná jako nedostatek soustředění, paralogismus, a chyba vědomá, klamný důkaz, sofistma) (Schopenhauer, 1991). Paralogismus vzniká porušením některého z pravidel diskurzu. Např. jedno pravidlo nepřipouští v racionálně stylizovaném diskurzu strategie odvádějící pozornost od tématu k jiným skutečnostem. Nerespektováním tohoto pravidla se vyznačuje např. *argument ad hominem*, kterým útočíme na osobu autora diskurzu, nikoli na jeho argumenty.

Různých druhů argumentů a různých klasifikací je velké množství, žádná příručka pochopitelně nemůže pojednat o všech. Navíc tu vadí i terminologická nejednotnost. Také proto jsem zvolila typologii argumentů vycházející z významových vztahů mezi konjunkty a k nim jsem se snažila přiřadit vždy několik nejčastěji se vyskytujících druhů argumentů.

Ve svém příspěvku jsem si pro ilustraci klasifikace argumentů vybrala několik příkladů argumentů, jejichž konjunkty jsou ve významovém vztahu odporovacím a vysvětlovacím.

Odporovací poměr je mezi konjunkty, které jsou po významové stránce v rozporu. „Odporovací vztah implikuje vždy porovnávání a hodnocení dvou jevů v jistém aspektu shodných, souladných, v jiném nikoli. V případech, kdy se toto porovnávání stává dominantní, mluvíme o vztahu konfrontačním.“ (Mluvnické češtiny 3, 1987, s.402)

Jedním z argumentů, v nichž mezi konjunkty je vztah odporovací, je negativní přirovnání, tzv. **distinguo**.

„*Ce n'est certes pas par bonté d'âme que les Etats-Unis ont invité ces partenaires à leur table, mais il s'agit avant tout de partager l'addition.*“ (Spojené státy pozvaly své partnery ke stolu jistě ne z laskavosti, ale spíš proto, aby s nimi mohly sdílet účet.)

Mezi konjunkty se zde opozice vytváří až v textu, tedy není mezi nimi dána již jejich pouhým lexikálním významem (*bonté d'âme - partager l'addition*).

Dalším typem argumentu využívajícího vztahu opozice je tzv. **argumentační prolepse** (předjímání oponentových argumentů). Tato figura spočívá v tom, že autor diskurzu sám předem upozorní na možné argumenty, které by mohly být použity proti jeho vlastním tvrzením. Autor tak dává svým oponentům najevo, že jejich možné výtky zná a rozumí jim, ale snaží se nacházet důvody pro závěr, že právě jeho řešení je to správné. Prostředky vyjádření jsou zde v podstatě ustálené.

certes ..., mais (zajisté ...,ale)

vous allez me dire que ..., mais je vous répondrai (určitě mi řeknete že ... ,ale já vám odpovím)

Do skupiny argumentů, mezi jejichž konjunkty je **významový poměr vysvětlovací**, zařadím ty argumenty, jejichž jeden konjunkt slouží k vysvětlení, definici, ilustraci, exemplifikaci konjunkt druhého. V učebnicích rétoriky bývá řazena mezi základní prostředky argumentace **rétorická definice**. Autor klade rovnítko mezi definovaný jev (*definiendum*) a jeho popis, vymezení (*definiens*). Tím stanovuje východisko pro další argumentaci, snaží se, aby čtenář na tato východiska přistoupil a chápal stejně jako on smysl vysvětlovaných termínů. Druhý konjunkt je k prvnímu připojen většinou bez spojovacích výrazů, asyndeticky.

„*Chine, mirage démocratique*“ (Čína, demokratický zázrak)

„*L'Université de Pékin, foyer historique de la contestation.*“ (Pekingská univerzita, historické středisko odboje.)

Definici se rozumí „slovní vymezení (obsahu) pojmu, výklad významu slova (termínu, výrazu) uvedením jeho základních, typických znaků“ (viz Akademický slovník cizích slov, 1997). Definice se může stát prostředkem manipulace s příjemcem textu tehdy, je-li vytvořena tak, aby vyhovovala konkrétní situaci, a nikoli tak, aby byla obecně platná. Definice pojmu *univerzita* v Akademickém slovníku cizích slov je vytvořena tak, že uvádí

typické znaky všech univerzit: „Nejstarší typ vysoké školy zaměřený původně na všechny (tehdejší) vědní obory, přičemž slučuje funkci vzdělávací a vědecko-badatelskou.“ Taková definice tedy není manipulativní. Oproti tomu, definuje-li autor textu univerzitu jako místo odtržené od reality (*l'université, c'est le lieu coupé de la réalité*), vytváří tak z faktu, který může být pravdivý jen částečně, ale také nemusí být pravdivý vůbec, záleží na úhlu pohledu, obecnou charakteristiku univerzity. Někdy se v podobném případě mluví o tzv. definici sloganové nebo účelové.

Dalším typem argumentu, kde mezi konjunktivy je významový vztah vysvětlovací, je tzv. **argument autoritou**. Model tohoto argumentu vypadá takto :

Tvrzení A je pravdivé, (vysvětlení:) protože to řekl X a ten je autoritou v dané problematice.

V mediálním diskurzu se tento typ nejčastěji vyskytuje v souvislosti s uváděním zdroje zprávy (např. agentura Reuters) nebo obecněji zdroje získané informace (od našeho zvláštního zpravodaje). U tohoto typu argumentu se autor snaží, aby čtenář nepochyboval o pravdivosti tvrzení, protože ta už je potvrzena všeobecně uznávanou autoritou.

Dalším prostředkem, pomocí kterého můžeme vysvětlit, ozřejmit určité tvrzení, je **konkrétní příklad**. Ten slouží jednak k ilustraci tvrzení, jednak k potvrzení jeho pravdivosti (na základě představy, že existuje-li pro moje tvrzení příklad, pak je moje tvrzení správné). Masmédia tohoto typu argumentu používají velmi často, např. v interview s lidmi, které má čtenář pokládat za reprezentanty určité např. věkové, sociální či profesní skupiny. Názor jednoho člověka je pak vydáván za názor celé skupiny, kterou reprezentuje.

Rome. Le conseil des ministres a approuvé, mardi 24 mars, le projet de loi fixant à 35 heures la durée légale du travail. Ce texte ne concerne que les entreprises de plus de quinze employés. Cette décision a soulevé beaucoup de protestations. Un des grands patrons, G.Fossa, a violemment réagi à l'annonce de cette décision qualifiée d' „unilatérale“.

Řím. Rada ministrů schválila, v úterý 24.března, návrh zákona, kterým se legální pracovní doba stanovuje na 35 hodin. Tento zákon se týká pouze podniků s více než patnácti zaměstnanci. Schválení zákona vyvolalo spoustu protestů. Jeden z velkých zaměstnavatelů, G.Rossa, prudce reagoval na zprávu o tomto rozhodnutí, které označil jako jednostranné .

Rozborem novinového textu jsem si ve své diplomové práci ověřila předpoklad, že novinový text je vhodným materiálem k objasnění funkce argumentů v textu. Na základě jazykové analýzy tohoto typu textů lze poukázat také na to, že události zachycené v médiích nejsou věrným a úplným obrazem skutečnosti. Ustálený způsob výběru zpráv, opakování obvyklých dějových schémat a stejných slovních spojení patří k procesům, které určitým způsobem utvářejí a někdy dokonce pozměňují reálnou událost. Cílem školní analýzy mediálních textů v rámci nově zaváděné mediální výchovy by mělo být rozpoznání

prostředků manipulace, pochopení výběru zpráv a způsobu jejich zpracování (srov. Šebesta, 1999).

Literatura

- Chloupek, J. a kol (1990), Stylistika češtiny, SPN, Praha.
- Jelinek, M. - Švandová, B. a kol. (1999), Argumentace a umění komunikovat, Brno.
- Maingueneau, D. (1996), Les termes clés de l'analyse du discours, Édition du Seuil, Paris.
- Mistik, J. (1997), Štylistika, SPN, Bratislava.
- Mluvnice češtiny III. (1987), Academia, Praha.
- Molinié, G. (1989), La stylistique, Presses Universitaires de France, Paris.
- Perelman, Ch. - Olbrechts-Tyteca, L. (1976), Traité de l'argumentation. La nouvelle rhétorique, Ed. de l'Université de Bruxelles et Vrin.
- Plantin, Ch. (1996), L'argumentation, Éditions du Seuil, Paris.
- Příruční mluvnice češtiny (1995), Lidové noviny, Praha.
- Reboul, O. (1991), Introduction à la rhétorique, Presses Universitaires de France, Paris.
- Robrieux, J. J. (1993), Éléments de rhétorique et d'argumentation, Dunod, Paris.
- Schopenhauer, A. (1991), Eristická dialektika, En, Praha.
- Šebesta, K. (1999), Od jazyka ke komunikaci. Didaktika českého jazyka a komunikační výchova, UK, Praha.
- Van Eemeren, F. H. - Grootendorst, R. (1987), Handbook of argumentation theory, Foris.
- Vion, R. (1992), La communication verbale, Hachette, Paris.

O katolickém slangu

Michaela Lašťovičková

1. Příčina odmítání katolického slangu

S některými sakrálními výrazy (hlavně s Božími tituly) byla v minulosti spojena představa určité nedotknutelnosti, která pramenila z úcty k samotnému Božimu jménu. Sdělení Božího jména, tak jak je popisováno ve Starém Zákoně (Ex 3. kap.), bylo nabídkou důvěrného vztahu, ve kterém se Bůh dává v určitém smyslu člověku „k dispozici“.

Podle starých pohanských představ mohl totiž člověk pomocí jména manipulovat s jeho nositelem. Mohl ho chválit, oslovit, ale mohl mu také zlořečit, mohl jeho jména zneužít. Taková praxe byla v pohanských kultech v okolí Izraele více než běžná.

Aby se zdůraznila odlišnost ve vztahu k jedinému Bohu, vznikla v hebrejštině tendence opisovat Boží jméno pomocí proslulých čtyř souhlásek (tzv. tetragram, JHVE). Pokud se mělo číst Boží jméno nahlas, používalo se z úcty substitute *Adonaj*¹ nebo *Elohim*², která chránila Boží jméno před jeho zprofanováním.

I druhé přikázání desatera vyzývalo: „Nezneužiješ jména Hospodina, svého Boha“ (Ex 20,7; Dt 5,11) a jasně varovalo před jeho zneužíváním, před praktikou tolik rozšířenou v oblasti Přední Asie a Egypta, která chtěla disponovat se jmény božstev a pomocí magických formulí bohy přinutit, aby člověku sloužili a aby se podřizovali tomu, co jim člověk diktuje a předepisuje.

Původně mělo jít v tomto přikázání o přijetí Boží odlišnosti, o respektování Boží svobody, nevyjádřitelnosti a nepochopitelnosti, ale později začalo být toto přikázání vykládáno ve smyslu *nebrat jméno Boží nadarmo*, tj. neprovolávat Boží jméno, pokud nejde přímo o modlitbu.

Tak vznikla také analogická představa, že je třeba se všemi svatými věcmi a jejich jmény zacházet s náležitou úctou a vážností. Toto chápání přešlo u většiny věřících automaticky na celou sakrální sféru jazyka a vedlo ke snaze oprostít církevní jazyk od prvků ironie, humoru, satiry a vtípu, které by jej mohly znevažovat.

¹ Znamená v překladu „Pán“.

² Plurálový výraz pro „božstvo“.

Nakolik souvisí katolický slang s úctou či neúctou k nejvyšším hodnotám, zůstává otázkou. Domnívám se, že slovo samo nemusí být vždy směřodonné, nese jej totiž lidský úmysl a záměr. Je-li lidský záměr špatný, žádná krásná slova jej neospravedlní a je-li dobrý, proč se nad podobou jednoho dvojnásobného slova použitého žertem hned pohoršovat?

Další otázkou zůstává, o jakém posvátnu katolický slang mluví. O tom, které představuje Bůh, nebo o tom, které představuje církevní autorita či její církevní hodnostář? Z průzkumu, který jsem provedla, vyplývá, že se zpravidla jedná o to druhé.

Některé slangové prostředky jsou krásné proto, že mají výstižný obsah, v jiných ovšem může převládnout téměř vulgární a nemístný vtíp na úkor pravdivosti a výstižnosti (rádio Proglas – rádio Prochlast).

V minulosti se určitá slova tabuizovala a jako svatá se neužívala, nebo se místo nich vyslovovala jiná. Přineslo však toto úsilí žádaný efekt a přispělo to ke zbožnosti?

2. K dotazníkovému průzkumu

Výzkum, který jsem prováděla a který probíhal dotazníkovou formou u sto osmi respondentů, kteří se hlásili ke katolické víře a pocházeli převážně z Prahy a Olomouce, se zaměřil na katolický slang doby totality a na katolický slang po roce 1989.

V oblasti katolického slangu lze podle tohoto průzkumu vydělit dvě skupiny uživatelů: širokou laickou veřejnost (většinou jde o mládež, která se schází ve společenství) a lidi, kteří jsou svou profesí aktivně zapojeni do práce v církvi (jde o kněze, katechety a katechetky, řeholnice a řeholníky).

Projevy slangu těchto dvou skupin uživatelů se zásadně liší: První skupina, tj. *široká laická veřejnost* (46), zahrnuje rozsáhlou skupinu respondentů, která se do vytváření slangových výrazů zapojuje jen někdy a nemusí vždy katolický slang znát.

Je jednoznačně patrné, že někteří věřící respondenti z této skupiny (17) spojují církevní slang s něčím nepatřičným, s něčím, co není na místě, co se přičí jejich vkusu a stylu nebo je vyslovené pohoršuje. Církevní slang je v této skupině živý především u mladé a střední generace, zatímco starší generace se ho účastní jen velmi zřídka.

Druhá, užší skupina, tj. *profesní kruhy* (62), se zapojuje do slangu mnohem aktivněji a slangová pojmenování vědomě i mimovolně vytváří, aby zjednodušila komunikační situaci (zvláště u často opakovaných slov), nebo aby ji zpeřčila. I zde se však objevují respondenti, kteří s použitím slangu nesouhlasí (11), většinou jde o starší generaci řeholních sester.

Bylo by jistě zajímavé sledovat výrazy, které vytvoří některý uživatel první skupiny (široká laická veřejnost) a které proniknou do skupiny druhé (profesní kruhy), kde se začnou užívat. Takový případ by se dal uvést např. u slangového výrazu pro karmelitány – *karmoši*, který začal být následně užíván i v řeholní karmelitánské komunitě.

Téměř polovina slangových výrazů, které respondenti uváděli, není však známa širšímu okruhu uživatelů. Podle dotazníkového průzkumu se spíše domnívám, že některé výrazy mluvčí použil, aby jimi navenek vyjádřil nespokojenost v konkrétní situaci (vikář – *vikakář*). Podobu tohoto výrazu si někdo z přítomných zapamatoval a později ji zopakoval.

Z tohoto důvodu by bylo dobré rozlišit, kdo je nositelem daného slangového prostředku, jaké je jeho vzdělání a mentální úroveň i jakou má tento prostředek frekvenci užití u jednotlivých respondentů.

3. Tajný jazyk totality?

Církevní slang je součástí nespisovné slovní zásoby, na které se rychle a dynamicky odráží politické i jiné změny v okolí. V době totality jako by katolický slang někdy splýval s tajným jazykem církve, tedy argotem, který usiloval o utajení předmětu diskuse.

Některé výrazy tajného církevního jazyka jsou pro nás dnes bez širšího kontextu neprůhledné (*dostat mařenu* nebo *mařacku*, *sedět za mařenu* – znamenalo být obviněn z „maření státního dozoru nad církvemi“, *dostat verbálku* – být obviněn z verbálního napadení veřejného činitele.)

Mnohá slova z tajného církevního jazyka (argotu) u nás vznikala pouze dočasně jako reakce na zostřenou politickou situaci a později, po získání náboženské svobody, opět vymizela. Zrodila se v době totality a s náboženskou svobodou po revoluci opět upadla v zapomnění. Dobře je ilustruje následující ukázka tajného jazyka, demonstrovaná na několika izolovaných větách:

Koupím krůtu.

Mám tady 20 sazenic.

Napsal jsem si o tepláky.

Chci si ještě skočit do čistírny.

Jedeme k tetičkám.

U Petra je mejdan a bude program.

Sejdeme se u Marušky Sněženky.

Koupím si knihu o papeži.

Mám tu 20 zájemců o duchovní cvičení.

Napsal jsem si do Říma o ekumenickou bibli.

Chci si ještě dojit ke zpodobě.

Jedeme do kláštera.

U Petra je schůzka a bude mše.

Sejdeme se v kostele Panny Marie Sněžné.

Důvod, proč lidé užívali tajný jazyk, je jednoznačný – byl veden snahou o zajištění nedostupnosti a nesrozumitelnosti daného výrazu pro ostatní.

Nositelem tohoto církevního argotu nebyli však zloději, tuláci a žebrační, kteří by byli sociálně vyřazení ze společnosti, naopak se mnohdy jednalo o velmi vzdělané lidi, kteří jej používali z čistě bezpečnostních důvodů pouze jako tajný jazykový kód.

Např. vezmeme-li výraz *tepláky*, není sám o sobě ničím zvláštním, zastupuje-li však ekumenickou bibli, stává se pro druhé nepochopitelným a zcela neprůhledným. O tom svědčí příhoda jedné respondentky. Napsala si totiž v době totality do Říma o *tepláky*, tj. o modrou ekumenickou bibli, která se svou barvou blížila světlým teplákům. Jaké bylo však její překvapení, když jí za několik týdnů skutečně poštou došly, protože dopis četla omylem náhradní pracovní síla, která právě vyřizovala poštu, a protože neznala správný jazykový kód, došlo u ní k záměně smyslu.

4. Tvoření katolických slangismů

Z jazykového hlediska jsou zajímavé i způsoby tvoření slangových pojmenování; přesto, že slangismy vznikají stejnými lexikálními postupy jako pojmenování ve slovní zásobě spisovného jazyka (např. derivace, abreviace, skládání, přenesení významu, přejímání z cizích jazyků), převládají v každém slangu částečně odlišné postupy tvoření.

Jak vyplývá z Hubáčkova³ rozboru, je např. pro sportovní a myslivecký slang nejtýpější přenášení významu, zatímco ve slangu železničářském se objevuje mnoho přejatých slov z němčiny.

Při vzniku pojmenování v katolickém slangu, na který se chci v tomto pojednání více zaměřit, se postupy tvoření často prostupují, takže se jich velmi kreativně uplatní i několik najednou (student teologické fakulty, oboru křesťanská výchova – *křovák*; pastorační středisko – *pastřák*; objevují se zde derivační i abreviační postupy spojené skládáním).

Velké zastoupení mají slova, která vznikla derivací iniciálových zkratk: adorace je *áčko*; biskupské gymnázium je *bigi*, případně arcibiskupské – *abigi*, církevní gymnázium je *cégáčko*; církevní dějiny jsou *cédéčko* (vznikly jako zkrácený název z rozvrhu, kde je psáno CD); stejné abreviačně–derivační postupy se uplatnily i na církevním právu – *cépéčko*;

³ J. Hubáček, 1988. Malý slovník českých slangů. Ostrava, s. 14-32.

časopis Katolické noviny dostal označení *kátéčko*; arcidiecézní centrum mládeže – *ácéemko*. K expresivizaci se využívá deminutivních sufixů různé podoby, které slouží k abreviaci některých dlouhých jmen: Bible kralická – *králíček*.

Katolická slangová pojmenování jsou také charakterizována jazykovou hravostí, značnou pojmenovavací invencí: modlit se *breviář* – *brevit se modlíář* (je zde patrný hláskový přesmýk); časopis Immaculata je *Emá kulatá* (zde dochází ke vzniku zcela nových slov). Často jde i o vkládání dalších hlásek, které připomínají žertovné i hanlivé konotace: akolyta – *alkoholita*; charita je nazývána – *chacharita* (vkládání nové slabiky); redemptorista – *redemptorista* (slovo mohlo vzniknout pouze na jedno použití); katechetka – *kafetetka* (vsouvání i vysouvání hlásek), Lateránská Univerzita v Římě (Lateranum) je *Lutheránium*. Velmi četně se také objevují hláskové záměny evokující satirický nebo ironický posun významu slova: kancionál – *cancionál* (vkládání jiné konsonanty ironicky reagující na textovou kvalitu písní); mešní zpěvy jsou některými s kritikou označovány za *mešní zjevy* (vysouvání původní konsonanty a její nahrazení konsonantou jinou); z názvu organizace Pacem in terris vzniklo *pláčem in terris*; silentium se změnilo na *šilencium* (zkomolením se evokuje pocit hrůzy z ticha a mlčení). U některých pojmenování se úmyslně zaměřují zvukově podobná slova, takže se může projevit komický či satirický efekt, generální vikář – *geniální vikář*.

Sémantické tvoření slangových výrazů je především zastoupeno přenášením významu na základě vnitřní či vnější podobnosti (v uvedených příkladech např. přítomnosti zvláště nápadného rysu, tj. tvaru a vzhledu budovy): pastorační středisko v Hradci Králové vtipně označili tři respondenti jako *Temelin*, protože byli přesvědčeni, že se do něj mnoho investovalo a mělo to malý efekt; budova pražského semináře je podle tvaru, který je viditelný od metra, nazývána *Kapitol*; kardinál Vlk je podle červené barvy také nazýván *Karkulka* nebo *červenec*; adorace je *kolenobol*; Katolické noviny se v období totality nazývaly též *Belzebub Zeitung*, *Růžové právo* a *Katolický rudý tisk*.

U některých výrazů je dobře patrná záliba v dvojznačnosti směřující až ke kakofemizmu, která mluvčího zřejmě vnitřně uspokojila: katechismus katolické církve – *kakáč*. Možná se jednalo o jednorázový výraz použitý v rozčarování nad některou vlastností tohoto nově vydaného katechismu, nad jeho obsáhlostí či špatně zvoleným překladovým ekvivalentem do češtiny, který nevystihuje správně situaci. Rozšířenějším výrazem pro katechismus se stalo *biskupské kompendium*, které již významově naráží na délku a rozsah této knihy, a žertem ji řadí do publikací vhodných pro vysoké církevní hodnostáře, kteří mají čas se touto publikací zabývat.

Vlivem cizích jazyků do církevního slangu pronikla i některá původně cizí slova, např. označení pro kostel, od něm. Kirche, *kircha*; angl. church se objevilo jako *čerč* i *čurč*; kněz –

padrino; mše jako *missa*, ze sloven. též *omša*; malá sestra Ježišova je podle zakladatele též *Foucauldka*. Souvisel malý výskyt těchto přejatých slov z cizích jazyků se železnou oponou či byl způsoben vnitřními tendencemi češtiny bránit se cizím vlivům?

Vedle jednotlivých výrazů se užívají i některé frazeologismy: *jit za panáčka* – dát se na kněžství; *svíčková bába* – pobožnůstkářská žena, objevuje se i pejorativní označení – *ropucha z kropenky* (autorem slova je podle jednoho respondenta Silvestr Maria Braitto); absolvovat v totalitě Teologickou fakultu v Litoměřicích, která nebyla na stejné odborné úrovni, jako tomu bylo jinde ve světě – *získat titul Doctor humoris causa* nebo též *absolvovat vyšší ministrantskou – být doktorem v Litoměřicích*.

Jak je z mého jazykového výzkumu patrné, uplatňuje se při vzniku katolických slangových pojmenování nejvíce derivace, hojně je zastoupeno zkracování (abreviace je často přímo spojena s derivací i skládáním zároveň) a produktivní je též komolení (vsouvání odlišných slabik či hlásek, popřípadě vypouštění určitých slabik a hlásek). Sémantické tvoření a přejímání z cizích jazyků je zastoupeno jen několika málo případy a přejímání z jiných jazyků je téměř ojedinělé.

Literatura:

- Grygerková, M. (1998), Stručná charakteristika současného církevního slangu. In: Sborník přednášek ze VI. konference o slangu a argotu v Plzni 15. a 16. září 1998, Plzeň.
- Hocheľ, B. (1993), Slovník slovenského slangu. Hevi.
- Hubáček, J. (1971), Onomaziologické postupy ve slovní zásobě slangů. Praha.
- Hubáček, J. (1975), Distribuce onomaziologických postupů v slovní zásobě jednoho slangu. In: Slovo a slovesnost 36, s. 104.
- Hubáček, J. (1981), O českých slanzích. Ostrava.
- Hubáček, J. (1988), Malý slovník českých slangů. Ostrava.
- Chloupek, J. (1969), O sociální a územní rozrůzněnosti češtiny. In: Naše řeč 52, s. 141-153.
- Kvitková, N. (1996), K jazyku současných duchovních promluv. In: Naše řeč 79, s. 61-65.
- Oberpfalcer, F. (1932), Jazykozpyt. Praha.
- Sborník přednášek ze IV. konference o slangu a argotu v Plzni 9. - 12. února 1988, Plzeň.
- Sborník přednášek ze II. konference o slangu a argotu v Plzni 23. - 26. září 1980, Plzeň.
- Sborník přednášek ze VI. konference o slangu a argotu v Plzni 15. - 16. září 1998, Plzeň.
- Trost, P. (1995), Studie o jazycích a literatuře. Praha.
- Trost, P. (1935), Argot a slang. In: Slovo a slovesnost 1, s. 240-242.

Utěšený, S. (1979), K pojmosloví a terminologii sociálních nářečí. In: Naše řeč 62, s. 88-94.

Weingart, M. (1934), Český jazyk v přítomnosti. Praha.

Život z víry (1995), Překlad II. dílu katolického katechismu pro dospělé. Německá biskupská konference, edice Setkání. Interní pomůcka pro studium morální teologie, TFJU, České Budějovice.

K některým aspektům komunikačních funkcí politických hesel (na bulharském jazykovém materiálu)

Jordanka Madžarova

Tento příspěvek je součástí rozsáhlejšího srovnávacího výzkumu současných českých a bulharských politických textů, který provádím v rámci svého doktorandského studia na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy.

Je to pokus o pojmenování a porovnání základních komunikačních funkcí příznačných pro současná politická hesla. Přitom analyzuji konfrontačně protestní politická hesla z mítinků z roku 1989 a hesla z kampaní parlamentních voleb z let 1991 a 1994 v Bulharsku.

Jen pár slov o sociální a politické situaci, ve které tato hesla vznikají. V roce 1989 se v Bulharsku odehrávají obdobné politické události jako v bývalém Československu – masové protestní demonstrace, při kterých vzniká velké množství krátkých politických textů. V roce 1991 probíhají první normální parlamentní volby, pro které je příznačná velmi vysoká míra polarizace politického spektra, další parlamentní volby následují v roce 1994.

Politické heslo je krátký text, často věta - intence, jejíž smysl je silně vázán na konkrétní komunikativní situaci, například informativnost listopadového hesla „*Kade sa parite?*“ (*Kde jsou peníze?*) je dnes už zanedbatelně nízká.

Při kategorizaci komunikačních funkcí jednotlivých politických hesel aplikuji model Grepla a Karlíka (1998), kteří na základě kritéria intence mluvčího a „vztahu slov k světu“ rozlišují osm základních druhů komunikačních funkcí výpovědi.

Další zajímavá otázka u tohoto druhu krátkých politických textů je charakter **mluvčího**, který na rozdíl od komunikace interpersonální obvykle není individualizován, a to je jeden ze základních rysů komunikace veřejné. Nechtěla bych se tady pouštět do úvah o tom, zda se ve veřejné komunikaci dá vůbec mluvit o autorovi, mluvčím nebo pouze o produktorovi daného textu.

U protestních hesel v roli **mluvčího** vystupuje podle mého názoru samotný dav a u předvolebních hesel jednotlivé politické strany, respektive jejich reklamní agentury. Co se týče **adresáta**, u listopadových hesel jsou často oslovení představitelé vládnoucí strany a u předvolebních jsou to potenciální voliči. V obou případech není kruh adresátů nějak zvlášť omezen, spíš naopak – je vidět snaha o oslovení maximálního počtu recipientů/adresátů.

Na druhé straně je ve volebním diskurzu tento imaginární adresát zároveň subjektem volebního aktu a uvažuje se o něm jako o nerozhodnutém voliči. V tomto smyslu je intencí mluvčího, aby adresáta přesvědčil (logickými argumenty), nebo ovlivnil (emotivními prostředky).

A nyní konkrétně k jednotlivým komunikačním funkcím. Základní komunikační funkce výpovědi podle Grepla a Karlíka jsou: asertivní (oznamovací), direktivní (výzvola), komisivní (závazková), permissivní a koncesivní (dovolení a nesouhlas), varovací, deklarativní, interogativní (tázací) a expresivní. Jak se projevuje každá z nich u protestních a jak u předvolebních hesel?

1) Co se týče **direktivní** nebo výzvolové funkce, v každé definici politického hesla je zdůrazňován element vybidnutí k činu nebo apelu, který vlastně „udělá“ z určité věty heslo. U bulharských hesel se direktivní funkce realizuje obvykle těmito třemi způsoby:

- „da...“ - konstrukcemi:

Da stanem graždani, ne trudešti se! (Budme občany, nikoli pracujícími!) – u protestu nebo:

Da spasim Balgarija! (Zachraňme Bulharsko!) - u předvolebních

- neosobní zvrtnou konstrukcí, např. listopadové heslo:

Da se prerazgleda čl. 1 ot konstitucijata! (Ať se přepracuje paragraf č. 1 Ústavy!)

U předvolebních hesel se vyskytují slovesa převážně v činném tvaru:

Šte spasim Balgarija s truda i talanta na celija narod! (Zachráníme Bulharsko prací a talentem celého národa!)

- imperativem:

Dajte spisaka na milionerite! (Dejte nám seznam milionářů!)

nebo přímým vybidnutím k volebnímu aktu:

Glasuvajte za... (Volte...) + jméno politické strany.

2) **Asertivní** nebo oznamovací funkce je u politického hesla spojována převážně s autoprezentací:

Nie sme narodat (My jsme národ) – u protestních

nebo u předvolebních:

Nie sme partijata na vsički, koito rabotjat za vazkreseniето na balgarskija duh. (My jsme stranou všech, kdo pracují na obnově bulharského ducha.)

Přítom je zajímavý fakt, že se tyto formy autoprezentace vyskytují převážně u neparlamentních, menších stran.

3) **Komisivní** funkce nebo příslib mluvčího vykonat určitý děj ku prospěchu adresáta se vyskytuje pouze u předvolebních hesel, například: *Blagodenstvie, badešte – sega! (Blahobyť, budoucnost – teď!)*

Chtěla bych zároveň poznamenat, že komisivní funkce se spolu s apelem vyskytuje nejčastěji.

4) Vyjádření souhlasu (**permissivní** funkce) je typické pro předvolební hesla s formou „Za...“ – konstrukce s elipsou např.:

Za svobodna, nezavisima i demokratična Balgarija! (Za svobodné, nezávislé a demokratické Bulharsko!)

U protestu se komunikativní funkce souhlasu téměř nevyskytuje. Široce zastoupen je její negativní tvar – odmítnutí, větými konstrukcemi: *Stiga..., Kraj na..., Dolu..., Ne na...* jako:

Stiga glasnost ot saglasni! (Zde se jedná o slovní hříčku, jejíž doslovný překlad by zněl: Dost hlasnosti ze souhlásek!)

Kraj na političeskata zima. (Konec politické zimy.)

U předvolebního hesla přímá negace formou odmítnutí politických subjektů nebo sociálně politických jevů je zastoupena jen slabě v kampani z roku 1991 a v korpusu z další předvolební kampaně se už vůbec nevyskytuje.

5) Funkce **varování** je příznačná pouze pro protestní hesla, např.:

Ne ostavjajte dnes da vi preustrojvat tezi, koito vi preustroiha včera! (Nenechte se vést k perestrojce dnes těmi, kteří vám dělali perestrojku včera!)

Vyskytuje se dokonce formou výhrůžky:

Štom ne davate svoboda, shte si vzememe sami! (Když nám nedáte svobodu, vezmeme si ji sami!)

6) K následující, šesté funkci – **deklarativní** bych chtěla poznamenat, že k jejímu naplnění je nutno, aby mluvčí byl kompetentní svými slovy měnit stav světa. O určitých elementech deklarativnosti by se dalo uvažovat u hesel politických stran, které vyhrávají ve volbách, a mají tedy možnost měnit stav světa.

7) Další komunikativní funkce je **interogativní** nebo tázací. Zajímavý je fakt, že se vyskytuje pouze u politických hesel protestu. U předvolebních hesel jsem nenašla ani jeden příklad. Ale i u protestních, vzhledem ke komunikativní situaci, jde vlastně o rétorické otázky.

8) **Expresivní** funkce, i když poslední v řadě, není vůbec poslední mírou zastoupení. Výrazně se projevuje u hesel protestu, kde jejími indikátory jsou:

- hovorové výrazy jako: *Pisna mi da si traja! (Mám plné zuby poslušnosti!)*
- frazeologizmy: *Daržavnija savet – s krakata napred! (Státní radu – vynést nohama napřed!)*
- oslovování: *Balgarijo, edin li teb ograbi? (Bulharsko, okradl tě jenom jeden?)*
- slovní hříčky, fonetické záměny: *Ima li život na Marks? (Existuje život na Marxu?)*

Přítom stupeň expresivity předvolebních hesel je výrazně nižší. Tento fakt, podle mého názoru, souvisí se snahou vyhnout se dvojznačnosti výrazu a také s vyšší mírou oficiality volebního diskurzu. Zatímco mítinky a demonstrace mohou být podle klasifikace Kořenského (1992) zařazeny do komunikace polooficiální, předvolební hesla se pohybují v rámci komunikace oficiální.

Na závěr bych chtěla shrnout výskyt jednotlivých komunikačních funkcí u protestních a předvolebních hesel:

⇒ **varování, expresivní a interogativní funkce jsou příznačné pro hesla protestu;**

⇒ **komisivní, permisivní a v určitém smyslu i deklarativní funkce jsou častější u předvolebních hesel;**

⇒ **direktivní a asertivní funkce jsou příznačné pro oba typy politických hesel.**

Literatura:

- Deset hodiní promjána v Iztočna Evropa.* Sociolingvistika, č. 4. Bullex. Sofia 1999.
- Grepl, M. – Karlik, P.: *Skladba češtiny.* Olomouc, Votobia 1998.
- Izbori 91. Ideologičeski aspekti.* UI „Sv. Kl. Ohridski“. Sofia 1994.
- Kořenský, J.: *Komunikace a čeština.* Praha 1992.
- Madžarova, J.: *Česká a bulharská politická hesla.* In: *Kulturní kontakty a konflikty.* Lidé města č. 13. Praha 1998, s. 56-74.
- Madžarova, J.: *Dialogické prvky ve veřejné komunikaci.* In: *Antropologie dialogu. Souznění a nedorozumění mezi Čechy a Bulhary.* Praha 2000, s. 138-142.

O městské mluvě Přerova

Ilona Pavelková

1. Běžně mluvený jazyk. Městská mluva.

V posledních letech se zájem jazykovědců posouvá od zkoumání spisovného jazyka a tradičních teritoriálních dialektů novým směrem. Zejména zvýšený volný pohyb obyvatelstva, šíření vzdělání a růst průmyslových center vedou ke stírání nářečních rozdílů a k postupnému odumírání tradičních teritoriálních dialektů. Proto se lingvisté snaží zachytit dialekty nikoliv staticky, ale ve vývoji v různé sociologické situaci. Vymezují se útvary postavené hierarchicky výše nad teritoriálními dialekty a abstrahují se určité společné znaky těchto vrstev. Lingvisté se intenzivně pokoušejí řešit přemíru otázek, jež se týkají interdialektů a běžně mluveného jazyka. Jako velice přínosné a aktuální se pak jeví rozličné práce a studie o běžně mluvě ve městech, zvláště pak v průmyslových střediscích s prudkým přílivem obyvatelstva nestejně nářečního základu a v pohraničních oblastech nově osídlených po druhé světové válce obyvatelstvem nářečně různorodým.

Naši lingvisté přistupují k pojmu **běžně mluvený jazyk** různě. V souladu s pojetím **M. Krčmové** chápeme zmíněný termín jako „soubor jazykových prostředků užívaných v neveřejných spontánních mluvených dialogických projevech“¹. Zkoumá-li se běžně mluvený jazyk, jímž hovoří obyvatelé **měst** (přičemž jako primární bereme v úvahu sociální diferenciaci určitého města, nikoliv pouhé označení „město“ jako takové), pak bývá užíváno termínu **městská mluva**. Tato podoba jazyka se vyznačuje následujícími atributy:

1. Bývá vymezována na základě své funkce, můžeme tedy v této souvislosti hovořit o řeči funkční. Z hlediska počtu dílčích komunikačních funkcí se přitom jedná o útvary **monofunkční**² - jeho prostředky mluvcím slouží k dorozumívání v každodenní neveřejné komunikaci, přičemž předmět komunikace a orientace na vzájemný kontakt mezi účastníky konkrétní komunikační situace jsou zde primární.

2. Městská mluva pokrývá sféru rodinné a domácí komunikace, sféru běžného dorozumívacího styku, pro niž jsou z větší míry příznačné **projevy mluvené, důvěrné či soukromé, neoficiální, předem nepřipravené a dialogické** (s partnerem, který je do

¹ Krčmová, M.: *Běžně mluvený jazyk v Brně.* Brno 1981, s. 9.

² Ve smyslu terminologie tu nemáme na mysli „útvary národního jazyka“, neboť tím městská mluva – alespoň v našem pojetí - není (viz bod 7).

hovorů aktivně zapojen, i s partnerem, který jen pasivně naslouchá a mlčí). Jde o živelné vyjadřování, které se realizuje při vysokém společném obsahu vědomí, což umožňuje, aby řeč byla nepřesná, neúplná.

3. Z hlediska fungování v kvalitativně odlišných komunikačních sférách je městská mluva typem **místního jazyka**. Její lokální charakter je dán vymezením, hranicemi daného zeměpisného prostoru, v jehož rámci se tato mluva uskutečňuje, a relativní stabilitou příslušné sociální skupiny.

4. Typickým znakem městské mluvy je její **smíšený ráz**. Dochází v ní k interferenci hláskových, morfologických, slovtvorných, lexikálních a syntaktických prostředků, které jsou vlastní různým útvarům existujícím uvnitř národního jazyka. Toto míšení je zjevné nejenom v rámci „společné“ městské mluvy, ale projevuje se zřetelně i v mluvě téže osoby a v projevech stejného zaměření. Řečová komunikace je totiž ambivalentní, nabývá dvojího rozměru: společenského (kolektivního) a individuálního. Proto nás při výzkumu běžné mluveného jazyka ve městě musí zajímat nejen rozdíly mezi různými skupinami (sociálními, generačními či geografickými), ale je také důležité sledovat, jak mluva variuje v rámci jedné skupiny a u jednoho a téhož mluvčího. Právě zachycení jednotlivých idiolektů (a uvědomění si jejich vnitřních rozdílů) je pro nás východiskem pro popis mluvy takového – dosti nehomogenního – jazykového společenství, jakým je dnešní obyvatelstvo měst.

5. Každá městská mluva má samozřejmě své vnitřní normy. Nemůžeme tu však chápat pojem norma jako soubor prostředků a zákonitostí objektivně se projevujících v daném jazykovém útvaru, pocítovaný kolektivem uživatelů jako závazný³. Norma městské mluvy totiž nevykazuje důsledně takové rysy jazykové normy, jimiž jsou zejména pravidelnost (opakovanost), samozřejmost, závaznost a přiměřená míra ustálenosti jazykových prostředků⁴. V případě normy městské mluvy nemůžeme vytvářet seznamy jazykových prostředků, které ji konstituují, můžeme však vymezit prostředky, které součástí této normy nejsou. Lze tedy konstatovat, že norma městské mluvy má **negativní charakter**⁵.

6. Mluva každého města má své charakteristické znaky, které ji odlišují od mluvy města jiného. Běžně mluvený jazyk totiž není na celém území Čech a Moravy jednotný. **Individuální ráz** každé městské mluvy je dán rozdílnými podmínkami, které má to či ono město ke své existenci a ke svému rozvoji.

³ Viz např. Chloupek, J.: Stylistika češtiny. Praha 1991, nebo též autor: Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti. Brno 1986.

⁴ Srov. Nebeská, I.: Jazyk, norma, spisovnost. Praha 1996.

⁵ Tuto koncepci u nás prezentuje zejména M. Krčmová.

Markantní rozdíly můžeme spatřovat mezi mluvou měst v Čechách na straně jedné a mluvou moravských a slezských měst na straně druhé. Na území Čech v průběhu několika posledních desetiletí proces rozkladu jednotlivých nářečí velmi rychle postoupil a v podstatě jsou tu jen místy zachovány některé staré nářeční prvky. Stěžejní vrstvou mluvy ve městech, která se nacházejí v oblasti české nářeční skupiny v užším smyslu, je dnes obecná čeština. Na Moravě a ve Slezsku se původní dialekty udržují déle a v mluvě řady tamních měst se jejich jevy ještě vyskytují. Mnohé z těchto jevů se však postupně stávají archaickými a jsou aktivně užívány ve smyslu jen nejstarší generací. Nářeční diferenciacie se i v této oblasti nezadržitelně stírá a výrazně zde působí vyrovnávací tendence. Zachovány přitom bývají většinou takové nářeční znaky, které jsou typické pro větší úseky. Vývoj tak spěje k nivelizaci jednotlivých nářečí. Vznikají útvary, které v sobě spojují významné prvky nářečí zeměpisně si blízkých, tzv. interdialekty. V běžné mluvě pak dochází k častým výkyvům mezi prvky původního dialektu a prvky interdialektovými. Městská mluva na Moravě a ve Slezsku je díky zapojení prvků z více útvarů národního jazyka různorodější a složitější než v Čechách.

7. V pojetí městské mluvy jakožto souboru jazykových prostředků spisovných i nespisovných, jazykových prostředků různých útvarů národního jazyka je samozřejmé, že nemůžeme mluvu ve městech vyčlenit jako samostatnou jazykovou strukturu, jako další celistvý útvar, který by doplnil dosavadní stratifikaci národního jazyka a který by existoval jako rovnocenná varieta vedle jiných útvarů, jako jsou spisovný jazyk, obecná čeština a tradiční teritoriální dialekt. Hlavním opodstatněním zmíněného názoru mohou být typické znaky městské mluvy, jimiž jsou především **neúplnost** souboru jazykových prostředků, jeho **rozkolísanost**, značná **variabilita** a **nestabilita**.

2. Stručná charakteristika lokality⁶

Město Přerov leží v oblasti Hané při dolním toku řeky Bečvy. V současné době má necelých 50 000 obyvatel. Z národnostního hlediska se jeví jako město české, neboť zastoupení jiných národností zde sehrává naprosto nepodstatnou roli.

3. Jazyková situace v Přerově

Při běžné komunikaci se v mluvě přerovských mluvčích stýkají a v ní koexistují následující útvary národního jazyka: spisovný jazyk, tradiční teritoriální dialekt a obecná čeština.

⁶ Předpokladem posouzení jazykové situace v určité lokalitě je znalost aspoň základních údajů o ní a o jejím obyvatelstvu. Informace o historii města, o průmyslu, o zemědělství, o školství i demografické údaje týkající se pohlaví, věkového složení, vzdělání atd. však neuvádíme, protože není cílem tohoto příspěvku zjišťovat ani popisovat důsledky, které tato fakta mohou mít pro vývoj jazykové situace.

Spisovný jazyk proniká do přerovské mluvy zvláště působením školských institucí, sdělovacích prostředků a také prostřednictvím četby odborné literatury a beletrie. Je samozřejmé, že podíl spisovného jazyka je v mluvě různých lidí různý. Záleží na tom, nakolik se konkrétní osoba do kontaktu se spisovnou češtinou dostává, jaké má vzdělání, povolání, společenskou prestiž apod. U osob, které se často ocitají v komunikačních situacích, v nichž je kultivovaný jazyk vhodný či přímo žádoucí, lze předpokládat lepší zvládnutí normy spisovného jazyka.

Obecná čeština se šíří do projevů přerovských obyvatel velmi sporadicky, a to zejména pod vlivem masmédií. Pronikání prvků obecné češtiny do městské mluvy Přerova není však snadné posoudit. V oblasti hláskosloví tu existuje řada jevů, které jsou shodné se stavem v obecné češtině. Jsou to zejména skupina *-ej* v koncové části slova (typ *mladej*) a hláska *i < é*, která tu bývá často krácena (*mlíko/mlíko*). U typu *mladej* však proces diftongizace (*é > ej*) ještě není stoprocentně ukončen a v mluvě (dokonce i téže osoby) se vedle sebe objevují různé varianty (*é, é, é, ej*). Podoby *mlíko/mlíko*, jakož i tvary adjektiv *mladiho/mladiho, mladímu/mladímu* aj. jsou v přerovské mluvě původní. Naopak jako naprosto cizorodé a neprestíží se tu pociťují některé hláskoslovné a morfológické jevy pro obecnou češtinu typické: protetické *v (von); bej, mlejn, vozejk; starejch, starejm...; f ti škole, (o) ti dobrí holce...; (1.p) dobrí kluci, ti slavní herci...; min. přičestí (on) sed, ved, řek...*

Základní vrstvou městské mluvy Přerova, jakýmsi jejím „podloží“, je **dialekt**. Jedná se o východní podskupinu středomoravských nářečí. Tzv. přerovský úsek středomoravských nářečí vykazuje určité jevy, které spojují přerovskou mluvu s okolními oblastmi:

a) Jak už bylo zmíněno, s mluvou **Čech** je společné zúžení *é > í*. Toto *í* se zde ovšem zkrátilo (*mlíko, políčka, slípka*).

b) S nářečími **slezskými** poji mluvu Přerova následující rysy:

1. Jsou zde velmi často kráceny dlouhé samohlásky. Přitom nejde jen o krácení, jaké je běžné ve středomoravských nářečích (krácení *í, ú*) a ve východnějších nářečích na území České republiky (krácení jednoslabičných maskulín, dvojslabičných feminin a neuter a jednoslabičných infinitív), ale jde i o případy další (*spatki, trenink, mame*). Krácení však nedosahuje takové míry jako ve slezských nářečích a realizace kvantity je natolik rozkolísaná a nepravidelná, že zřejmě není možné stanovit určitá pravidla, podle nichž se samohlásky krátí.

2. Objevuje se asimilace v k předcházející neznělé souhlásce (*sfiňa, mrtfolá, otfirák, chfíla*).

3. Ve zbytcích zde existuje skupina *mj* za někdejší *m'* (*mjesto, mje to neříkej, mjeřit*).

4. Ještě v dnešní době je možné zaslechnout přízvuk na předposlední slabice (*u zámeč'ňiku, op' ravit, na 'kopcu, toto mi neví'kláde*).

c) V mluvě Přerova se objevují i rysy příznačné pro nářečí **východomoravská**:

1. V 3. p. pl. maskulin a neuter je koncovka *-om* (*hercom, prasatom*), v 6. p. pl. je řidčeji koncovka *-och* (*na chodříkoch*).

2. Existencionální sloveso „být“ má tvar 1. os. sg. *su*.

3. Objevuje se – i když nepravidelně – stará, historická předpona *ne-* (*negde, neco, g nekomu*).

4. Hojně se u sloves (3., 4., 5. třídy) v 3. os. pl. ind. prez. vyskytuje zakončení *-jó*, většinou v hláskové obměně *-jou* (*sprchujou, jezďjyou, chodjyou, dělajou, majou*), běžné v téměř celé oblasti středomoravských nářečí. Toto zakončení mají ve 3. os. pl. velmi často i atematická slovesa *jíst* a *vědět* (*ijjou, vijou*). Koncovka *-jó (-jou)* je variantou podoby *-jú* ve východomoravských nářečích (*volajjú*).

d) Se **slezskými** i **východomoravskými** nářečími spojují přerovskou mluvu tyto znaky:

1. Neexistuje zde protetické *v* (*oří, u_ohňa, otevří*).

2. Párové souhlásky na mezislovním předělu před samohláskou a jedinečnou souhláskou se vyslovují zněle (*už_abi to bílo, tag máme_uš telefon*).

3. Tvary přivlastňovacích zájmen jsou nestažené (*moja, mojeho, mojich* ...).

4. Existencionální sloveso „být“ má ve 2. os. sg. většinou tvar *si*, ale vedle něj se objevuje i tvar *seš*, příznačný pro většinu středomoravských nářečí.

4. Závěry

V důsledku zvýšeného kontaktu tradičního základu s ostatními jazykovými útvary vstupují do normy městské mluvy Přerova nové výrazové prostředky. Ty existují jako dublety vedle prostředků starších a v některých případech je dokonce vytlačují. Na základě zjištění

vzájemného poměru jednotlivých variant je možné v obecných rysech popsat městskou mluvu Přerova a zároveň postihnout její vývojové tendence.⁷

Z hláskových jevů **vokalických** se stále udržuje tradiční nepřehlasované *a* a *u*. Ve střímor. nářečích nebyla přehláska *ˈa > ě* provedena v krátkých koncových slabikách (*růža*, *moja*) a přehláska *ˈu > i* se neuskutečnila v slabikách koncových ani kořených (*dušu*, *břuch*). Ve všech těchto pozicích dávají mluvčí přednost podobám nepřehlasovaným a jen v malé míře – pod vlivem spisovné češtiny – užívají podob *se* a *i*. V přerovské mluvě dále dochází k úženi, přičemž dlouhé *i* se zde s velkou pravidelností krátí (*ohinek*, *donist*, *heskiho*).

Naopak některé starší rysy zřetelně ustupují. Z aktivního užívání se postupně vytrácejí zejména tradiční monoftongy *ó* a *é*. Na místě staršího *ó* se nověji vyslovuje diftong *ou*, jehož druhá složka je oslabena (*o^u*, *ó^u*), nebo „čistý“ diftong *ou* (*chibijo^u*, *visko^ušej*, *ustó^upit*, *kousla*). Podobně je tomu i u tradičního středomoravského *é*, jež bývá nahrazováno diftongem *ej*, realizovaným více či méně důsledně (*jakeⁱsi*, *počívéⁱ se*, *on je hodné*).

Diftong *ou* proniká pravděpodobně pod vlivem spisovného jazyka. U diftongu *ej* by bylo možné usuzovat na vliv obecné češtiny, nebylo by to ovšem tvrzení naprosto opodstatněné. V základu slov se totiž tento diftong vůbec neuplatňuje, na jeho místě je tu většinou zkrácené *i* (přerovský mluvčí neříká *rejpát*, *obejvák*, ale *ripát*, *obivák*), jako jev morfologizovaný se *ej* objevuje toliko v koncovkách tvrdých adjektiv - v 1. p. sg. M a ve 4. p. sg. Mnež. - (*mladej*), zatímco v nepřímých pádech plurálu se tvary *s-ej* vůbec nevyskytují, ale uplatňuje se tu *i* (*mladich*, *mladim*). Tam, kde v přerovské mluvě slyšíme *ej*, jde tedy o vývoj domácích forem, nikoliv o vliv obecné češtiny. Také v případě diftongu *ou* vidíme kontinuitu se starším stavem. Jednou z inovací středomoravského prostoru, která tuto oblast začíná přesahovat a zčásti se vyskytuje i v okrajových úsecích českých nářečí v užším smyslu a v nářečích východomoravských, je hlásková obměna koncovky *-jó* ve 3. os.

pl., zejména u sloves 4. třídy.

V oblasti **konsonantismu** došlo k zániku dvojic fonémů *l* – *l* a v infinitivu se již neužívá *l'*, ale *t*. „Asimilované“ *f* (*sfiřna*) a podoba *mj* (*mjesto*) jsou odsouzeny k ústupu na periferii městské mluvy Přerova (udržují se asi z třiceti procent), ale mizí pomalu, protože mluvčí si zřejmě tento tradiční jev ve své výslovnosti neuvědomují.

Zákonitosti, které se projevují v interferenci různých podob v městské mluvě Přerova, výrazný vliv spisovné češtiny a nepatrné působení obecné češtiny jsou projevem **unifikační (integrační) tendence**, jež se nám jeví jako postupné vyrovnávání a sblížování regionálních rozdílů a variant.

Literatura:

- Bartoš, F. (1895), Dialektologie moravská II. Brno.
- Bělič, J. (1972), Nástin české dialektologie. Praha.
- Havránek, B. (1934), Nářečí česká. Československá vlastivěda III. Jazyk. Praha, s. 84n.
- Chloupek, J. (1986), Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti. Brno.
- Chloupek, J. (1991), Stylistika češtiny. Praha.
- Krčmová, M. (1981), Běžně mluvený jazyk v Brně. Brno.
- Krčmová, M. (1988), K variabilitě běžně mluvené češtiny. In: Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a školské praxe. Praha, s. 127n.
- Nebeská, I. (1996), Jazyk, norma, spisovnost. Praha.
- Švejcer, A. D., Nikolskij, L. B. (1983), Úvod do sociolingvistiky. Praha.

⁷ Opíráme se o výzkum provedený v r. 1997. Soustředili jsme se především na mluvu lidí mladších 30 let a při rozboru jsme se zaměřili na hláskosloví.

Děti, jazyk, řeč

Romana Prouzová

V posledních desetiletích se do popředí zájmu lingvistů stále častěji dostávají texty mluvené komunikace, zejména pak spontánní, nepřipravené dialogy, které umožňují poznání přirozené komunikace jako takové, tedy v její sociálně-psychologické autenticitě. Výzkumy tohoto typu jsou materiálově i časově velmi náročné a do značné míry stále „pionýrské“, zvážíme-li, že zájem jazykovědného výzkumu se dlouho orientoval především na texty psané. Mluvenými texty se původně zabývala jen dialektologie; pokud lingvistika pracovala s mluvenými projevy, šlo většinou o projevy připravené, oficiální, často i čtené projevy psané. Mluvený projev ve vlastním smyslu slova je tedy stále poměrně neprobádanou oblastí. V české a slovenské lingvistice je pozornost této problematice věnována od 80. let, a to zejména pokud jde o popis a analýzy komunikačních procesů, ve kterých jsou aktéry převážně dospělí mluvčí. Nověji se pak v 90. letech objevují i práce zaměřující se na děti školního a předškolního věku, především na jejich interakci s dospělými, související často s problematikou osvojování jazyka (Slančová, 1996; Höflerová, 1996 aj.).

V této stati chci prezentovat empirický výzkum, jímž se v současné době zabývám. Tématem tohoto výzkumu je vývoj komunikační kompetence u školních dětí. Výzkum probíhá u skupiny žáků ZŠ, které mám možnost sledovat od druhého ročníku jejich školní docházky. Nyní jsou tyto děti v šesté třídě.

Výzkum, který je dosud spojen s pracovištěm Pražské skupiny školní etnografie při Katedře pedagogické a školní psychologie na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy, je inspirován britskou pedagogickou etnografií. Etnografický přístup umožňuje sledovat žáky v jejich prostředí, výzkum probíhá v přirozených podmínkách. Je založen především na poměrně intenzivním tzv. „zúčastněném“¹ pozorování těchto dětí v rámci celé šíře jejich školního života. To, především prostřednictvím průběžných zápisků a jejich vyhodnocování, umožňuje reflexi jak průběžného stavu, tak i vývoje žáků v podmínkách současné školy. V daném případě sleduje stav a vývoj komunikační kompetence dětí příslušné věkové kategorie.

Prezentovaná výzkumná činnost je tedy sondou do řečového chování a jeho vývoje u dětí na základní škole. Materiálově a metodologicky vychází z probíhajícího longitudinálního výzkumu Pražské skupiny školní etnografie, a to zejména pokud jde právě o metody a postupy práce. Je tedy z velké části založena na zmíněném etnografickém přístupu, především na „zúčastněném“ pozorování mluvního projevu dětí a jeho vývojových proměn v rámci školního života, sledovaného v návaznosti jednotlivých časových období. Měla by přispět k obecnějšímu poznání mluvního projevu dětí dané věkové kategorie, zejména se zřetelem k vybraným hlediskům, měla by zachytit vliv školního prostředí na jeho rozvoj a proměny.

Právě školní období je z hlediska procesu jazykového poznávání obdobím do značné míry zlomovým. Je to čas příslušnosti ke školním, ale i k jiným skupinám, je to období kontaktu s vyučováním spisovné formy národního jazyka, ale i jazyků cizích. Soustavné působení školního prostředí vyděluje více než komunikační vztahy dětí předškolního věku ty situace, v nichž je žádoucí nebo dokonce nezbytné užívání určitých vyjadřovacích prostředků. V souvislosti s tím se vyhraňuje vědomí diferenciací mezi veřejnou a neveřejnou i oficiální a neoficiální komunikací. Děti se dostávají do situací, v nichž se setkávají nejen s lidmi blízkými, s nimiž mají důvěrný vztah a mohou se tedy v jejich společnosti chovat spontánně, ale získávají zkušenost i s kontakty, v nichž je mezi lidmi osobní nebo společenská vzdálenost, kontakty mezi nimi jsou však společensky nutné, a jsou tedy více formální. Tak se postupně prohlubuje i komplikuje praktické vědomí komunikativní úspěšnosti, tzn. schopnosti používat takové řečové prostředky, jež zajišťují dosažení konkrétního cíle řečového chování. Vyučovací činnost sama však naopak směřuje tradičně k tomu, aby žák zvládl a upřednostňoval soubor vyjadřovacích prostředků kodifikovaných jako spisovné, jejich užívání se ve škole hodnotí a je teoreticky nazíráno jako projev kulturnosti, a to často bez souvislosti s typem a okolnostmi komunikace. Právě proto se praktické vědomí komunikativní úspěšnosti vytváří u dětí i nadále spíše jen empiricky. Přestože je komunikační úspěšnost ve škole identifikována především se stupněm zvládnutí vyjadřovacích prostředků považovaných či kodifikovaných jako spisovné, jejich důsledné užívání ve všech komunikačních situacích může zejména mimo školu vést i ke komunikačnímu neúspěchu. Děti se tak v tomto období vývoje mohou dostávat do situace určitého konfliktu na jedné straně přirozených a na straně druhé školou cíleně uplatňovaných tendencí.

Proces osvojování mluveného jazyka a systematické rozvíjení mluvenostní kompetence je nepochybně jednou ze stěžejních oblastí dětského (nejen školního) vývoje. V této oblasti na základě dosavadních výzkumů vystavávají zejména následující otázky:

¹ Zúčastněné pozorování je základní metodou školní etnografie. Spočívá v tom, že výzkumník se v určité míře pravidelně účastní školního života. Navazuje osobní vztah s tímto prostředím, stává se v jistém smyslu jeho součástí, aniž by měl ve výchovně-vzdělávacím procesu aktivní roli.

1) Co se děje s mluvenostní kompetencí dětí v průběhu školní docházky? Rozvíjí se, či v jistých fázích může i stagnovat, nebo dokonce vykazovat retardační tendence?

2) Je kultivace či jistá korigující pozornost mluvnímú projevu dětí ve škole uplatňována cíleně, nebo je ve škole častěji spíše více či méně usměřovaným prostředkem než vlastním cílem?

3) Jak se vyvíjejí dětské způsoby vyjadřování a formulování věcných obsahů v mluveném jazyce, a to zejména se zřetelem k vlivu školy?

Na tyto otázky se pokouším hledat odpovědi prostřednictvím postupného sledování a zachycování adekvátních „školních příběhů“² dětí, založených zejména na zmíněné osobní účasti ve vyučování, na osobním kontaktu s dětmi, ale i na některých tradičních součástech výzkumu, jako je Stanford-Binetův inteligenční test, resp. výsledky jeho některých relevantních subtestů (slovník, paměť na věty apod.).

V zájmu výše formulované orientace byla stanovena konkrétní východiska:

- Zkoumání slovníku a vývojových aspektů v oblasti lexika. Tato část výzkumu je založena především na průběžném zpracovávání a zhodnocování výsledků slovníkového subtestu (příp. subtestu paměť na věty), Stanford-Binetova inteligenčního testu u dětí, jimž v minulosti bylo a bude i dále možné tento test zadávat opakovaně (alespoň ve třech po sobě následujících obdobích). Slovníkový subtest zde, pro tento účel, je brán jako suma opakovaně předkládaných slov, která děti vysvětlují po obsahové stránce. Ve způsobech, jakými formulují věcné obsahy v jednotlivých položkách slovníku, jsou pak hledány rozdíly vývojové, vliv školního zrání a vyučovacích témat na vyjadřovací dovednosti dětí, ale i na změny ve způsobu myšlení. Uvažuji i o možnosti zadat slovníkový test kontrolní skupině dospělých, což by umožnilo formulovat či zpřesnit vývojové aspekty kognitivního vývoje dětí v oblasti mluveného projevu.
- Průběžné vypracovávání kazuistik³ dětí, a to se zřetelem k charakteristice jejich mluvnímú projevu, které by měly zachycovat „školně-mluvní“ profil dětí a jeho vývoj. Opět se jedná o žáky, které je a bude možno sledovat alespoň tři po sobě následující období, neboť nejen počet, ale i složení skupin dětí ve sledovaných třídách je bohužel proměnlivé. I zde je práce založena na dlouhodobém pozorování dětí a jejich školního vývoje, na rozhovorech s nimi, příp. s jejich učiteli.

² Pojem „školního příběhu“ rozumím popis žákova školního života z psychosociálního hlediska.

³ Kazuistika = případová studie, na základě rozličných podkladů detailně zachycuje „školní příběh“ konkrétního žáka.

- Sledování hodin českého jazyka, a to jak výuky gramatiky, tak i slohové výchovy, která se zdá být v současnosti - alespoň při určitém pojetí - nejvýznamnějším a nevhodnějším prostředkem komunikační výchovy. Tato oblast výzkumu zaměřuje pozornost dvěma směry:

1) Jedním z cílů je sledování možnosti rozvoje komunikační, řečové úspěšnosti v komunikační praxi na pozadí jazykově vzdělávacích cílů. (Zde minim jistý konflikt mezi vyučováním gramatiky a vytvářením komunikačních návyků zvláště v oblasti komunikace mluvené, kdy může docházet až k jisté, byť časově omezené, „destrukci“ původní, věku odpovídající mluvenostní kompetence, především v rámci hodin českého jazyka, tj. do jisté míry v umělém prostředí daném výukou oficiální podoby národního jazyka, spisovné češtiny.) Lze doložit, alespoň na základě sledování konkrétních žáků čtvrté třídy v hodinách českého jazyka, že byly zjištěny některé „retardační“ tendence v oblasti komunikační kompetence dětí, které odhalují možná úskalí některých dosavadních metod výuky prvního (mateřského) jazyka.

Jedná se o problematiku, která by mohla přispět k řešení aktuálního „konfliktu“ mezi teoriemi tzv. komunikativního a gramatického způsobu osvojování jazyka. Zmíněné konkrétní výzkumy ve sledovaných třídách prvního stupně základní školy ukazují, že při uskutečňování příslušných výchovně vzdělávacích cílů může docházet k určitým komplikacím, se kterými se teoreticky při vyučování prvního (mateřského) jazyka zatím nepočítá. Zdá se, že někdy již poměrně pevná jazyková kompetence dětí na počátku školní docházky může být ve škole za jistých okolností i takto narušena. Nelze vyloučit, že děti do jisté míry mohou ztrácet přirozenou jistotu ve spontánní komunikaci a zároveň si s určitými obtížemi vytvářejí pro ně novou kompetenci v jazyce spisovném. Vzniká tak mezidobí, které může být pro děti velmi náročné, ne-li obtížné. Právě z tohoto hlediska je prospěšné projevy tohoto stavu věcí ve školní komunikaci empiricky vyhledávat, analyzovat, zjišťovat jejich závažnost a na tomto základě vytvářet takové metody, které by zmíněné období určité rozkolísanosti jazykových kompetencí v mateřském jazyce zkrátily pokud možno na minimum.

Tyto poznatky byly též shrnuty v prosinci minulého roku ve zvláštním čísle Jazykovědných aktualit (srov. Prouzová, 1999). Výzkum by mohl, v souladu se závěry z konference bohemistů *Výuka mateřského jazyka pro třetí tisíciletí* konané v květnu 1999, přispět k shromáždění dokladového materiálu a k formulaci návrhů řešení, které by vyústily v selektivní diferenciaci učiva z hlediska toho, co je třeba vykládat a procvičovat, a toho, co je v původní kompetenci zakotveno dostatečným a spolehlivým způsobem. Ústřední myšlenkou tu je upravit obsah a metody takovým způsobem, aby na příslušném stupni nedocházelo k vyučování jazykovědné teorie, ale ke skutečnému komunikačnímu výcviku.

2) Pozornost je též věnována oscilaci jednotlivých komunikačních forem a řečových norem v mluvě dětí v rámci školské komunikace, tedy vztahu spisovného jazyka a v našich podmínkách interdialektu – obecné češtiny. Vývoj mluvenostní kompetence dětí se zřetelem k charakteru školního vlivu v této oblasti je rozpracován např. na podkladě sledování vyučování slohu. Tato rovina výzkumu se dotýká druhé výše formulované otázky, související se školní řečovou kultivací, či korigující pozorností mluvnímu projevu dětí. Byly získány a zhodnoceny zajímavé poznatky z komunikativně pojatých hodin slohu u sledovaných žáků pátého ročníku ZŠ. Z výzkumu vyplynulo, že dialogická metoda v rámci komunikativního pojetí výuky je vhodným prostředkem k rozvíjení vyjadřovacích dovedností žáků. Mimo jiné dětem explicitně zprostředkovává vzhled do problematiky diferenciací a správného užívání různých vyjadřovacích prostředků vhodných pro různé komunikační situace. Tyto situace se děti prostřednictvím výuky také učí rozeznávat. Uvedená metoda je ovšem velmi obtížná a může za jistých okolností vést ke střetům komunikačních strategií učitele a žáků jako jednotlivých mluvčích. Sledována byla i otázka průběžného interaktivního hodnocení žáků a jeho vliv na žákův projev (srov. Prouzová, 2000).

Bude-li to možné, bude se též přihlížet ke vztahu národního jazyka a jazyka cizího (angličtiny). Současné teorie ukazují, že vztah mezi vyučováním prvního a druhých, tzv. cizích jazyků, může být v zásadě tento: 1) první a druhý jazyk se vyučují stejnými postupy, metodami a na základě stejných teoretických principů (tento přístup je velmi častý, zpravidla ovšem v podobě tradičního „gramatického“ přístupu), 2) druhý jazyk se vyučuje na metodicko-strukturálním pozadí prvního (tj. vlastnosti druhého jazyka se interpretují na základě metodicko-strukturálních charakteristik prvního, tedy jakoby „angličtina je jako čeština, ale...“), 3) výuka, přesněji řečeno výcvik v druhém jazyce se chápe jako integrální rozšiřování variantní komunikační kompetence založené na komunikačně rozvíjených základech prvního jazyka. Ve všech těchto souvislostech je žádoucí sledovat hodiny vyučování cizího jazyka (např. angličtiny) jako doplněk poznání možností strukturace jazykové výchovy u dětí.

Výzkum, jak bylo již výše řečeno, je tedy založen na dlouhodobém sledování mluvního projevu dětí v podmínkách základní školy, které umožňuje zaměření na kontinuum řečového vývoje dětí příslušných věkových kategorií v určitých podmínkách. Nezbytným postupem je neustálá průběžná komparace a vyhodnocování dat získaných v předcházejících obdobích s ohledem na aktuální stav řečových dovedností, případně zobecňování charakteristik mluvního projevu dětí. Přínosným výsledkem by měly být určité mluvní charakteristiky dětí se zřetelem k vývojovému aspektu, případně zachycení takových proměn v myšlení, které jsou vázány na mluvní projev.

Literatura:

- Co se v mládí naučíš... (1992), Výzkumná zpráva PSŠE, ÚPPV, PedF UK, Praha.
- Fontana, D. (1997), Psychologie ve školní praxi, Portál, Praha.
- Gage, N. L. - Berliner David C. (1988), Educational Psychology. Houghton Mifflin Company, Boston.
- Hóflerová, E. (1996), Jazykové prostředky žákovských komunikátů. In: Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykové komunikace. Univerzita M. Bela, Banská Bystrica, s. 165-172.
- Holt, J. (1995), Jak se děti učí, Agentura STROM, Praha.
- Kořenský, J. (1989), Teorie přirozeného jazyka, Academia, Praha.
- Murray, S. O. (1998), American Sociolinguistics. Theorists and Theory Groups. John Benjamins Publ. Comp., Amsterdam/Philadelphia.
- Prouzová, R. (1997), Když se řekne...jazyk. In: Pražská skupina školní etnografie: 2. třída. Výzkumná zpráva, Praha.
- Prouzová, R. (1998), Specifika mluveného projevu žáků třetí třídy. In: Pražská skupina školní etnografie: 3. třída. Výzkumná zpráva, Praha.
- Prouzová, R. (1999), Aspekty mluveného projevu žáků čtvrté třídy. In: Pražská skupina školní etnografie: 4. třída. Výzkumná zpráva, Praha.
- Prouzová, R. (1999), Rozvoj komunikační kompetence žáků jako kritérium výběru teoretických prostředků ve výuce, Jazykovědné aktuality, vol. 36, Zvláštní číslo, s. 55-61. Praha.
- Prouzová, R. (2000), Řízené vyprávění dětí. In: Pražská skupina školní etnografie: 5. třída. Výzkumná zpráva, Praha.
- Wood, M. E. (1973), Children. The Development of Personality and Behaviour. Harrap, London.
- Slančová, D. (1997), Reč autority a lásky, Habilitační práce, FF Prešovská Univerzita, Prešov.

Sebestylizace Boženy Němcové v dopisech manželovi

Lucie Římalová

Jedním z mnoha zajímavých jevů v dopisech B. Němcové je rozmanitost pisatelčiny sebestylizací, tj. způsobů, jak v textu prezentuje sama sebe. Analýza textu a prostředků v něm užitých samozřejmě nerekonstruuje skutečné „tváře“ psychofyzické osoby B. Němcové, nýbrž „tváře“ subjektů označovaných A. Macurovou (1983, s. 33) jako subjekty produktora a narátora. Tyto subjekty jsou v textu implicitně, resp. explicitně ztvárněny a k psychofyzické osobě pisatelky odkazují (srov. Macurová, 1983, s. 32-33).

Sebestylizace je součástí komunikační strategie - autorka podle svého záměru volí (mj.) i to, jak v textu ztvárňuje sama sebe. Sebestylizace nemusí být vědomá a nemusí být „maskou“, podobou umělo.

Prostředky vyjádření sebestylizace jsou z mnoha rovin komunikátu, mohou být jazykové i mimojazykové. V dopisech B. Němcové mezi jazykové prostředky patří např. označování sebe samé a hodnotící výroky o sobě, komunikační funkce a způsoby jejich indikace, strukturování a organizace textu atd. Mnoho vyplývá i ze způsobu ztvárnění subjektu receptora/adresáta a volby komunikační perspektivy, tj. výběru skutečnosti a způsobu jejího ztvárnění v komunikátu (termíny A. Macurové, srov. Macurová 1983, s. 27 a 32-33). Z mimojazykových prostředků může sebestylizací indikovat např. volba písma, grafická úprava, výběr papíru atp.

„Tváře“ či „podoby“, které na sebe bere subjekt narátora/produktora v dopisech B. Němcové, bývají v textech určených různým adresátům různé. Ani v dopisech jednomu a témuž adresátovi však obvykle „tvář“ není jen jedna. Pozoruhodná je rozmanitost sebestylizací např. v dopisech manželovi, Josefu Němcovi.¹

Z „tradičně ženských“ rolí matky, hospodyně a manželky, které bychom očekávali u ženy žijící v 19. stol. (srov. Lenderová 1999), je v dopisech manželovi nejvíce zdůrazňována role matky. Projevuje se v různých tvrzeních o dětech, starosti o ně atp., např.: *Tak Ti toho*

kluka posílám - ale jen, prosím Tě, ať se nenastydne a potom ať něco nejí, co by si zkazil žaludek. - A pak nesmí dlouho zůstat, aby nezmeškal mnoho hodin, musí se přece buď k tomu kreslení nebo modelování odhodlat (III, 207).²

Role hospodyně je v dopisech manželovi ve srovnání např. s dopisy některým přítelkyním spíše potlačena a omezuje se jen na několik okruhů činnosti. Relativně málo jsou zmiňovány domácí práce - objevuje se motiv jídla (většinou popisy toho, co jedli, málokdy zmínky o tom, že pisatelka něco vařila) a péče o oděvy (např. přešívání oděvů a získávání obnošeného šatstva od jiných lidí). Nejvýraznějším motivem spojeným s domácím hospodařením jsou starosti s finančním zabezpečením domácnosti, např.: *Činži jsem ovšem zaplatila hned první dny, protože jsem si to už tak nechávala u Šálka, - ale z čeho žít, ani vindy od nikoho nevidím, mimo co jsi mi tu 5 fr. poslal, která mi přišla vhod. Teď ševcové také musím dát ještě 6 fr., ona jde z Prahy - a pak do zastavárny také asi 3 fr., a potom je hned člověk v bryndě, když beztoho jen vždy těch pár zlatých mám (III, 198).*

K rolí manželky a partnerky odkazují explicitně např. následující podpisy a oslovení: *Tvá upřímná žena N (II, 281); Tvá upřímná žena B (III, 96-100); Milý muži!* (např. II, 74). Implicitně je tato sebestylizace indikována zájmem o manželovy problémy v práci, snahou mu pomáhat a vyznáními, že jí manžel schází, např.: *Také o Tobě se mi někdy živě zdá, a pak se mi celý den jaksi stýská a dala bych za to pět grošů, jak je někdy nemám, kdybych Ti mohla ruku podat. My jsme se už jaktěživ jeden druhého dost nazlobili a natrápili, ale já vím přece, že mne upřímně miluješ, a já, byl i podivínské nápady měla a svú hlavu tvrdou, přece mám také srdce upřímné a neopustila bych Tě v ničem (III, 64-65).*

Nesympetricky je partnerský vztah pisatelky a adresáta ztvárňován tam, kde pisatelka adresátovi dává rady - ona je tedy v pozici „odborníka“. Jako zkušenější vystupuje pisatelka často v případech, kdy jde o vyrovnávání se s problémy, s chudobou atp., např.: *Bud' zdráv a nestejskej si, to není praníc platné! Lepší, když člověk to břemeno nese s veselou odhodlanou myslí, než aby pod ním hekal (II, 281).* Řada rad se týká písemných aktivit, zejména psaní dopisů, např.: *...Piš, že jsem ti psala, jak se o něho stará, děkuju mu a pros ho, aby i dále o něho jako otec pečoval, aby z něho byl šikovný zahradník (oni se nepočítají k řemeslu). Že tě okolnosti nutí nyní, že se nemůžeš sám ani starat o něho, ani přesvědčit o jeho chování, aby tedy on byl tak dobrotiv a opatrné oko na něho měl. Pozdravuj také pani*

¹ Dopisů manželovi je dochoováno a ve spisech B. Němcové publikováno 34. Části některých dopisů, které B. Němcová psala, když byla na cestách, jsou však určeny celé rodině.

² Římská číslice odkazuje k příslušnému svazku Listů B. Němcové, číslice arabská označuje číslo stránky.

jeho, krajanku svoji. - Já myslím, že to Fialu bude těšit, a ostatně je to také tvoje povinnost ... (II, 75).³

V dopisech manželovi jsou časté též popisy projevů náklonnosti jiných lidí k pisatelce, což souvisí s její sebestylizací jako ženy oblíbené, společenské, které ostatní důvěřují, rádi jí pomáhají, které si váží atp., např.: *V pondělí nechal mne farár odvézt do Bystrice a u Rarusu jsem slezla; věru mne ti lidé přijali, jak bych dítě jejich byla. Ona mi večer sama postel vyhřívala a do postele mne ukládala. Bože jak mi bylo hezky do rána* (II, 148). Nechybějí ani zmínky o mužích, kteří o pisatelku jevíli zájem, např.: *...nechci s tou společností nic mít; jsou to nejmoc mužský a rád by mi chvíle chtěli ukrátit a spolu sobě, ale já o ně stojím jen k večeru, když musím zase do lázně, neboť to mi je samotné v tom černém, vířícím zrcadle ouzko. A ženská se žádá v něm nekoupá, to je nejstudenější* (II, 127).

Pisatelka je představována rovněž jako aktivní, samostatná a nebojácná. Vyjednává s úřady či organizuje vydávání památek na Slovensku. Nebojí se cholery nebo policie, mívá strach pouze o rodinu a děti, což odpovídá sebestylizaci do role (dobré) matky. V textech vystupuje také jako vlastenka a žena s rozhledem, která se vyjadřuje k politice a podobným tématům. Někdy na základě této sebestylizace vymezuje sebe a manžela v kontrastu k ostatním, kteří nejsou tak dobrými vlastenci a smýšlejí „maloměstácky“ (srov. např. níže uvedenou ukázkou III, 27).

V některých dopisech B. Němcová popisuje - často otevřeně - své zdravotní potíže. Této sebestylizace do role nemocné někdy i využívá, např. když se ještě nechce vrátit do Prahy, přestože manžel si to přeje: *Vidíš, milý muži, jestli mně přeješ, abych byla zdravější, tedy už snášej ten kříž trochu - neboť to beztoho všechno jen od toho, že si sám - To víš že první dni mi málo vše bylo platno, já se teprv nyní začínám spravovat a tok ztrácím, přijdu do Prahy, bude to starý, sotvaže se tam obrátím, sežloutnu a seschnu zase* (II, 159).

Důležitá je sebestylizace do role spisovatelky. V dopisech manželovi je charakterizována třemi rysy:

a) Jsou zdůrazňovány finanční výsledky práce, např. *...Nyní píšu tu, co do Perlí chci dát, to je ten almanach, co dají císaři, to prý mi dají peníze hned. Uvidím. Ale ono toho víc nesmí být než arch, co to bude také. 20 f CM. Pak dodělám tu babičku. Nakladatele už mám. Dostanu 14 f CM za arch - Myslím že toho 10 archů bude ...* (II, 76).

b) Většina zmínek o spisovatelské práci vyznívá pozitivně. Autorka se stylizuje jako schopná a úspěšná. Zastírá např. tvůrčí krizi - zatímco např. sestře Adéle o ní píše otevřeně, manželovi sděluje pouze, že se jí pracuje obtížně: *Kdybych jen mohla pracovat, ale ani nevěříš, jak je to v mé hlavě; sotva že to pracuju* (III, 115). Nepřímo se manželovi jako schopná spisovatelka staví i ve sděleních o tom, že ostatní ji a její práci znají, např.: *Pomyslete si, v Sv. Ondřejí našla jsem moje báchorky u hospodské - Slovačky, a zde v hostinci znají také „Boženu Němcovou“; on je Čech* (II, 156-157).

c) Spisovatelství je pojímáno jako všední práce, ne vznešené umění (srov. povzbuzování manžela a syna Karla, aby také něco psali či sbírali lidovou slovesnost). Svou práci hodnotí např. následujícím způsobem: *Jednou budou děti mít přece po mně památku, protože ty pohádky ještě několikrát vyjdou, to se vždy čísti bude, dokud na světě děti budou. [...] Potom i ostatní, co jsem psala, nepodléhá času, poněvadž je to opis národních mravů a života, který se vždy študovat bude a zajímat, a snad v pozdějších dobách více než nyní. Až civilisace mnoho a vše setře, pak se budou ohlížet po knihách, kde by prameny našli k studium národopisu; - a pak snad mnohý bude Boženu citovat* (III, 229-230).

Věcnost a zdůraznění finanční stránky je v dopisech Josefu Němcovi možné sledovat nejen u sebestylizace do role spisovatelky. Např. o kanárkovi, který uletěl, píše manželovi, jakou měl cenu v penězích: *Ty dni nám vylítl kanár a už jsme ho nedostali. Bylo nám ho všem líto. Chytili ho prý v blízkých domech v Řeznické ulici, ale kdopak ho dá - soudit se oň nebudem. Zle se mít nebude; ale pěkně zpíval, každý by zaň dal 2 f. KM, kdo je milovník. - Tak má člověk všude jen škodu* (III, 64). V dopise V. Č. Bendlovi u stejného motivu však peníze nezmiňuje, ale zdůrazňuje lítost nad ztrátou ptáčka: *Ty dni nám ulítl náš malý zpěváček, kanárek, pro něhož jsme všichni plakali, - já si ho vychovala a velmi pěkně zpíval* (III, 67).

Různé sebestylizace se v textech dopisů často proplétají, a to i na malé ploše textu. V následující ukázce se mísí role partnerky, spisovatelky, matky a ženy - vlastenky, která má určitý rozhled: *Ty i já, my jsme tuze těm maloměstským náhledům a té sprostotě smejšleni odrostli, než abychom se cítili šťastní v tom navždy žit. - Já bych Ti tam nešla, to Ti upřímně povídám - pak na nic ohled nebrala. Já chci, abychom spolu žili, a přičiním se také, seč jsem, aby se to stalo, ale já chci tím si pokoj dobýt, chci spokojeně žít a pracovat v tom, co mne těší, tam bych to nemohla. A co děti? ...* (III, 27).

Volba sebestylizace (či sebestylizací) je jedním z rysů, kterými se liší dopisy určené jednomu adresátovi od dopisů určených adresátovi jinému. Sebestylizace do téže role (např. matky či spisovatelky) bývá v dopisech různým lidem rozmanitě variována. Tato krátká sonda nemohla postihnout všechny sebestylizace a jejich varianty v dopisech všem

³ O obdobných radách v dopisech synu Karlovi srov. Macurová 1996. Role „odborníka přes psaní a dopisy“ nepochybně souvisí s rolí spisovatelky

adresátům, pokusila se však představit problematiku sebestylizací B. Němcové alespoň na materiálu dopisů manželovi. V analyzovaném souboru textů se vyskytují sebestylizace do role matky, hospodyně, manželky, partnerky a rádkyně, spisovatelky. Pisatelka vystupuje také jako žena zkušená, oblíbená, samostatná, aktivní, nebojácná i nemocná atd. Některé z rolí, např. role aktivní ženy, která se realizuje svou tvůrčí prací, jsou pro ženu 19. století spíše netypické. S rolemi „tradičními“ bývají spojovány méně tradiční prvky, např. role hospodyně je spíše než s domácími pracemi asociována s obstaráváním peněz na domácnost, tedy prvkem příslušícím spíše tradiční roli mužské.

Literatura:

Němcová, B. (1951-1961), Listy I-IV. Praha.

Lenderová, M. (1999), K hřichu i k modlitbě. Žena v minulém století. Praha.

Macurová, A. (1983), Ztvárnění komunikačních faktorů v jazykových projevech. Praha.

Macurová, A. (1996), Kávu nepí, nekuř mnoho (...) a o peníze mu nepíš. Život a komunikace podle Boženy Němcové. In: Nebeská, I. - Macurová, A. (eds.): Jazyk a jeho užívání. Praha, s. 230-239.

Jsem příliš sexy pro tištěný referát

Markéta Slezáková

Nedávno se na tramvajových zastávkách, na obřích plakátech, v časopisech i v televizi začala objevovat reklama na novou službu firmy Eurotel. Plakáty se zelenkavým podkladem a vyzývavě vyhlížejícími mladými lidmi nás lákají, abychom začali používat mobilní telefon nejen jako komunikační prostředek, ale i jako zdroj informací. Nově nabízená služba nám má umožnit přímé a samozřejmě rychlé a kvalitní připojení na Internet. Pomocí takového připojení budeme moci kdekoli a kdykoli ze svého mobilního telefonu: nahlížet na Internet, zajišťovat si letenky, rezervovat vstupenky, provádět bankovní příkazy, apod. Mladí, nezávislí lidé různé barvy vlasů a pleti novou službu na plakátech přímo nenabízejí, pouze konstatují, že oni jsou příliš sexy na to, aby vyvíjeli určitou činnost. A právě jazykové ztvárnění tohoto předpokladu nás na plakátech zaujalo. Jsou mladí lidé příliš sexy pro fronty u přepážek, nebo jsou příliš sexy **na to, aby** stáli fronty u přepážek? Jsou až příliš sexy pro surfování v kancelářích, nebo jsou až příliš sexy **na to, aby** surfovali v kancelářích? Na billboardech se setkáme s variantou první, tedy s předložkou *pro*, např. *Jste dost sexy pro olympijské hry?* Někdy je ovšem reklama doplněna, např. v časopisech, krátkou informací o nové službě. Pak je zakončena variantou sloganu, který má ale tentokrát podobu souvětí *Nebo snad nejste příliš sexy na to, abychom se v Sydney potkali?*

Podíváme se nejprve, jak je věta typu *Jsem příliš sexy na to, abych...*, charakterizována v některých českých gramatikách:

Skladba spisovné češtiny (1986, dále jen SKSČ) k těmto větám uvádí: „Následek velké (nadměrné) nebo malé míry, intenzity děje nebo vlastnosti nazývá se v tradičních gramatikách účinek.“ (SKSČ, s. 379)

Podobným způsobem jako Skladba spisovné češtiny popisuje věty účinkové akademická Mluvnice češtiny 3 (1987, dále jen MČ3): „Fakt jedné propozice je prezentován jakožto důsledek nebo následek faktu propozice jiné, přičemž se tento důsledek nebo následek chápe jako charakterizace velké míry nějakého děje nebo vlastnosti (tj. obsahu propozice první) nebo jako tzv. účinek. Základní výrazovou formou je tu forma hypotaktická.“ (MČ3, s. 485) Z hlediska uskutečnění je účinek možno charakterizovat: „1) jako reálný fakt; 2) jako účinek možný; 3) jako cíl; 4) jako účinek nemožný“ (MČ, s. 486). Jeden z podtypů 4. skupiny odpovídá typu vět, se kterým v našem příspěvku pracujeme, tedy větám typu *Jsem příliš sexy na to, abych...*: „účinek je nereálný pro příliš velkou nebo malou míru vlastnosti či děje, který je uveden ve větě nadřazené. Tato neobvyklá míra je vyjádřena obvykle

příslovcem *příliš*, tuze, apod.: ...*Ztráty byly příliš velké a celý podnik příliš nebezpečný na to, aby našla Magellanova výprava následovníky.*" (MČ3, s. 486).

Příruční mluvnice češtiny (1995, dále jen PMČ) zařazuje tzv. účinkové věty do oddílu, který se nazývá *Vyjádření míry nebo intenzity uvedením následku nebo výsledku*. „Následek vyplývající z nenormální míry děje nebo vlastnosti se v našich mluvnících někdy označuje jako účinek." (PMČ, s. 457). Účinkové věty řadí ke speciálnímu typu zřetelové srovnávacího určení. „Ten představují případy, kdy se porovnává míra děje, stavu nebo vlastnosti s očekávaným následkem. Takový následek, tj. vyplývající z nenormálnosti míry platnosti nějakého příznaku, se nazývá účinek. Tento typ se vyjadřuje vedlejšími větami se spojkou *než aby/aby* (*Byl příliš chytrý, než aby/aby se dal napálit*), nebo vedlejšími větami s pouhým *aby*, přičemž v řídici větě je pravidlem výraz *na to* (*Byl příliš chytrý na to, aby se dal napálit*), anebo konstrukci, jejímž základem je infinitiv; ve větě je opět výraz *na to*: *Byl příliš chytrý na to dát se napálit*. Časté je i vyjádření adverbialním pádem s formou *na + akuzativem*: *Na doktorku je Eva příliš útlocitná.*" (PMČ, s. 465). Příruční mluvnice tedy zachycuje možnost kondenzace souvětí *Na to, aby byla Eva doktorka, je příliš útlocitná/Eva je příliš útlocitná na to, aby byla doktorka* v jednoduchou větu *Na doktorku je Eva příliš útlocitná*.

„Z hlediska sémantického lze rozlišovat určení, které vyjadřuje: a) nějaký žádoucí (očekávaný) děj nebo stav, jehož platnost je neslučitelná s nadprůměrnou/nadbytečnou mírou příznaku, často ve větě vyjádřenou výrazy typu *příliš, tuze*; takže se tento děj/stav neuskuteční. Vedlejší věta je uvozena spojkou *než aby* nebo *aby*: *Četla příliš rychle, než aby/aby byla schopna pochopit smysl otcova dopisu.* (=mimořádná rychlost jejího čtení se neslučuje s možností pochopit smysl dopisu, takže smysl dopisu nepochopila). Srov.: *Její šaty se jí zdály moc drahé, než aby je nosila doma/Její šaty se jí zdály na doma moc drahé; Na odchod je už pozdě; Kouřít, na to máš ještě dost času.*" (PMČ, s. 465).

Větu *Jsem příliš sexy na to, abych stála fronty u přepážek* bychom tedy mohli interpretovat takto: mladá žena či mladý muž na billboardu vypadají sexy. Tuto vlastnost mají v takové míře, že nemohou jako „ostatní" ztrácet čas různými nudnými činnostmi, např. tím, že budou stát ve frontě u přepážek. Tím, že používají službu firmy Eurotel „Juice", tj. vyhledávání a zařizování věcí pomocí Internetu, zbývá jim spousta času, aby se věnovali sami sobě a byli sexy. Pokud budete mít službu „Juice", budete taky sexy. V samotném reklamním sloganu se tedy implicitně skrývá výzva - *Chcete být také sexy? Můžete být sexy, jestliže budete používat naši novou službu!*

Tolik k první jazykové variantě reklamy. Jakým způsobem je možno analyzovat spojení *Je příliš sexy pro...?* Nejprve jsem se domnívala, že jde o převzatou anglickou předložkovou vazbu se substantivem. Toto vysvětlení se opírá o text populární anglické

pisné skupiny Right Said Fred, která tvoří akustické pozadí vysílané televizní reklamy. Šlo by tedy o analogické užití předložky *pro* z následujícího anglického spojení *I'm too sexy for my car, I'm too sexy for my shirt....* Angličtí informanti se, ovšem pouze na základě této anglické písně, nerozpakovali užití vazby *I'm too sexy for* s apelativem. Gramaticky správné by bylo ovšem užití se substantivy označujícími osobu, např. *I'm too good for John*. Předložkovou vazbu *for* + dějové slovesné substantivum angličtí mluvčí odmítali zcela a nahrazovali v ní spojení *for* + dějové slovesné substantivum infinitivem, např. *I'm too sexy to drive my car*. I podle Mluvnice současné angličtiny na pozadí češtiny (1994, dále jen MSA) se „české účinkové věty, v nichž účinek nemůže nastat pro přílišnou míru nějaké vlastnosti nebo děje ve větě řídici (která zpravidla obsahuje *příliš*) a v nichž účinek by teprve měl vyplynout z toho, co říká věta řídící (obsahující *natolik, dosti*), v angličtině vyjadřují pouze infinitivními vazbami, např. *She is too sensible to take risks when driving. Je příliš rozumná (na to), aby riskovala, když řídí.*" (MSA, s. 634).

Česká předložková vazba *pro* s dějovým substantivem tedy pravděpodobně nemá svou přímou oporu v anglickém jazyce. Mluvnice současné angličtiny na pozadí češtiny nás ale upozornila na jeden fakt, který je relevantní pro náš další výklad. Čeština totiž dovoluje (v MSA je ovšem uvedena pouze záporná varianta) dvě možnosti překladu následující anglické věty – *He is not too young to marry – Není tak mladý, aby se nemohl oženit* a doslovné české znění *Na ženění není příliš mladý*. (MSA, s. 634). Domníváme se, že pro češtinu je plně přijatelná i kladná varianta – *Je příliš mladý na ženění*.

Víme tedy, že v češtině existují účinkové věty, tedy věty typu *Je příliš mladý na to, aby...*, dále že čeština zná spojení předložky *na* se substantivem označujícím osobu nebo její funkci, např. *Na doktorku je Eva příliš útlocitná*, nebo s verbálním substantivem *Je příliš mladý na ženění*.

Co vedlo reklamní agenturu k užití vazby s předložkou *pro*? Proč například nevyužila v češtině běžně se vyskytující formu účinkového souvětí? Jedno z možných vysvětlení nabízejí charakteristické rysy reklamního jazyka, kterými jsou stručnost, krátkost a originalita. Souvětí bylo zřejmě pro tvůrce reklamy příliš dlouhé a příliš obyčejné. Reklama musí na malém prostoru říci vše, co potřebuje, a hlavně by měla být neotřelá, zapamatovatelná, měla by na sebe nějak upoutat. Proto **pro**?

Jak je možno zkrátit následující typ účinkové věty?

Jsem příliš sexy na to, abych...surfovala v kancelářích/dřepěla v kanclu/si osobně rezervovala vstupenky/si rezervovala letenky osobně/poslouchala zprávy z rádia/stála fronty u přepážek/četla tištěné programy kin/sledovala počítačko/používala tlustý slovník/sledovala sport v televizi...

Odpověď zní podle reklamní agentury: vazbou s předložkou *pro*. Bylo by zde možno užít místo předložky *pro* předložku *na*? Věnujme se nyní podrobněji těmto dvěma předložkám. Mluvnice češtiny 2 (1986, dále jen MČ2) k předložkám *na* a *pro* uvádí: „Předložky *na*, *po*, *v*, *o* s *A* mají vesměs specifikační charakter v rámci pádového rysu zásahu a inertního zásahu. Právě díky tendenci modifikovat akuzativní sémantiku inertního zásahu směrem k sémantice typické pro *D* je výrazná větnésémantická funkční izomorfie mezi předložkovými konstrukcemi jako peníze na utracení - peníze k utracení; difference je ve výrazné přítomnosti sémantiky zaměřenosti ve smyslu určenosti u konstrukce dativní.“ (MČ2 1986, s. 200) „Předložka *pro* s *A* jeví zřetelnou modifikační tendenci směrem k pádovému rysu zaměřenosti ve smyslu určenosti, ale bez typického prvku zaměřenosti vyjádřeného předložkami s *D*, totiž bez prvku orientace, srov. rozdíl mezi *poslat pro strýce - stát proti strýci*.“ (MČ2, s. 200).

Příruční mluvnice češtiny uvádí u předložek *na* a *pro* jako jeden z abstraktních významů význam zřetele s následujícími příklady: *Na matematiku je příliš slabý; Pro Petra to bylo málo*. Vracíme se tedy k účinku jako ke zvláštnímu typu zřetelově srovnávacího určení. Všimněme si, že i zde je užito předložky *na* ve spojení s apativem a předložky *pro* se substantivem označujícím osobu - to je, resp. byl jeden z podstatných rozdílů v užití těchto dvou předložek. V novém vydání Skladby češtiny (1998, dále jen SČ) totiž pod speciálním typem zřetelově srovnávacího určení najdeme kromě staršího příkladu - *Na doktorku je Eva příliš útloučná* i příklad nový, představující rovnocennou variantu k předložce *na*, a to předložku *pro* + akuzativ - *Pro ženichovy dlouhé nohy je to auto příliš malé*. (SČ, s. 288). Konkurence užití předložek *na* a *pro* je zřejmě v některých případech již tak rozšířená, že se o ní autoři v novém vydání Skladby češtiny nemohli nezmínit. Obě dvě varianty - *na* + akuzativ a *pro* + akuzativ ve významu účinkovém zaujímají ve Skladbě rovnocenné postavení a autoři necítí potřebu je zvláštním způsobem komentovat. Zůstává otázkou, zda si i autoři reklamního sloganu byli vědomi toho, že v podstatě užívají již v normách češtiny zachycenou novou vazbu, či zda se opírali výhradně o cizí, anglický text. Oba dva faktory byly jistě podstatné - při vymýšlení českého sloganu *Jsem příliš sexy pro...* hrála jistě velmi důležitou roli anglická písnička, ovšem za velmi opodstatněné pokládáme i to, že se autoři opírali též o svou vlastní jazykovou zkušenost, tedy že uplatnili nově pronikající tendenci v užití předložky *pro*, viz příklad z televizního pořadu Katovna (1. 3. 1999) ... *hlavní postava je prostě soudní prezident kterej má fašistickou e minulost za sebou a slaví tam (.) během teda e toho děje e narozeniny himlera (.) e: to je velice jakoby mm silné téma. pro to jeviště*. O této tendenci hovoří již ve svém článku Daneš: „v posledních letech jsme svědky toho, že ve vyjadřování odborném a publicistickém proniká velmi silně užívání předložky *pro* na úkor druhých dvou, a to nejen v případech, kde je to celkem vhodné, nýbrž i ve spojení, kde se

nehodí ji užít.“ (Daneš 1975, s. 176) Citát z článku, který je více než dvacet let starý, nám ukázal, jak vzrušující je sledovat změny jazykové normy - za dvacet let dokázala předložka *pro* proniknout do míst, která jí byla dříve zapovězena.

V souvislosti s reklamním sloganem *Jsem příliš sexy pro ...* si ovšem musíme uvědomit, že reklama pracuje se spojeními neotřelými, neobvyklými. Příklad uvedený ve Skladbě češtiny - *Pro ženichovy dlouhé nohy je to auto příliš malé*. (SČ, s. 288) demonstruje, že jde o jistý účinek, který vyplývá ze snahy ženicha nastoupit do konkrétního (v tomto případě malého) auta. V reklamních sloganech *Jsem příliš sexy pro...* se ale setkáme i se spojeními, která jsou bez znalosti účelu reklamy naprosto nepochopitelná, např. spojení *Jsem příliš sexy pro tlusté slovníky* nám bez kontextu nedává žádný smysl. Jak můžu hodnotit svůj *sexy* vzhled se zřetelem k tlustým slovníkům? Snažila jsem se ukázat, že některá spojení předložky *pro* + substantivum, viz *Jsem příliš sexy pro tlusté slovníky*, někteří z nás stále ještě vnímají jako jistým způsobem deformovaná.

Analýza reklamního sloganu nás upozornila na složitou problematiku užívání předložky *pro*, která má zřejmě schopnost být v některých případech rovnocennou variantou předložky *na*. Výzkumem, který jsem provedla na malém okruhu respondentů, se ukázalo, že při delší rozmluvě o reklamě *Jsem příliš sexy...* značná část respondentů volně v hovoru zaměňovala předložky *pro* a *na* bez zřetelného významového rozdílu. Se záměnou těchto dvou předložek se běžně setkáme i v denním tisku či časopisech, ve kterých jednotliví autoři populární slogan parafrázuji (např. M.C. Putna ve své glose nazvané *Jsem příliš sexy na reklamě*). Ukazuje se tedy (i na základě výše uvedené citace z televizního pořadu Katovna), že v mluveném jazyce je již předložka *pro* využívána běžně tam, kde bychom v psaném jazyce dali zřejmě přednost jinému způsobu vyjádření. Přestože se zdá, že největší vliv na porušování běžného úzu češtiny v reklamě mají cizí jazyky, Čmejrková (1995, s. 143) nabízí výklad obecnější, že „cizí jazyky pouze násobí a zvyrazňují tendence a trendy, které jsou reklamě vlastní. Zapojení různých kódů, včetně kódů jazyka cizího, patří totiž k inherentním vlastnostem reklamního textu.“

Budiž tento krátký příspěvek základem k dalšímu zkoumání, jak se tato předložka užívá v mluvených textech.

Zatím jsme příliš sexy pro další zkoumání předložky pro.

Jak titul příspěvku, tak i jeho závěrečná věta ukazují, jak vtíravý může jazyk reklamy být. Mějme tedy vždy na mysli, že „spíše než jen izolované volby jednotlivých slov a prohrěšků proti jazykové normě bychom si proto měli všimnout toho, jakými řečovými strategiemi vtahuje reklama diváky do svého světa, jak na něj apeluje, jak jej oslovuje, jakou řečí k němu promlouvá, jaké pozice mu nabízí a jakou identitu mu tím vtiskává“ (Čmejrková 1998).

Literatura:

- Daneš, F. (1954), Vedlejší věty účinkově přirovnávací se spojkou než aby. In: Naše řeč 37, 12-22.
- Daneš, F. (1975), Účelové přívlastky s předložkami pro, na, k. In: Naše řeč 58, 173-179.
- Čmejrková, S. (1993), Když pohřeb, tak do země, když svěžeš, tak beze mne. In: Naše řeč 78, 184-190.
- Čmejrková, S. (1995), BESTarostně spolu. Reklama a normy češtiny. In: Čeština doma i ve světě 3-4, 138-146.
- Čmejrková, S. (1998), Rhetoric, Argumentation, and Advertisement. In: Rigotti, E. (ed.). Dialoganalyse. Tübingen.
- Duškova, L. (1994), Mluvnice současné angličtiny na pozadí češtiny. Praha: Academia.
- Grepl, M.; Karlík, P. (1986), Skladba spisovné češtiny. Praha: SPN.
- Grepl, M.; Karlík, P. (1998), Skladba češtiny. Olomouc: Votobia.
- Mluvnice češtiny 2 (1986), Praha: Academia.
- Mluvnice češtiny 3 (1987), Praha: Academia.
- Průruční mluvnice češtiny (1995), Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Putna, M. C. (2000), Jsem příliš sexy na reklamu. In: MF Dnes, 15. 6.

Povaha kořene ve staroindičtině coby znaku

Ondřej Šeřík

Od svých počátků pracuje moderní lingvistika s pojmem *kořen*. Tento termín je přirozenou a zavedenou veličinou v indoevropské jazykovědě od dob Franze Boppa. Jaká ale je výjimečná znaková povaha kořene, je-li nějaká, jak se odlišuje od ostatních morfémů?

De Saussure pojímá jazyk jako ze všech znakových systémů nejkomplexnější znakový systém. Znak je pro něj klíčovým pro fakt myšlení, které je bez znaku nemožné (de Saussure 1996: 139).

Znak jako jazyková jednotka, říká de Saussure, je „cosi dvojitého... oba termíny zahrnuté v jazykovém znaku jsou psychické a v našem mozku jsou sjednocovány asociativním svazkem.“ (de Saussure 1996: 95). Dále říká: „Jazykový znak nesjednocuje věc a jméno, ale pojem a akustický obraz. Akustický obraz není materiální zvuk, něco čistě fyzického, ale psychický otisk tohoto zvuku, reprezentace, o které nám poskytují svědectví naše smysly; je smyslový a nazveme-li ho tu a tam „materiálním“, pak jen v tomto smyslu a v protikladu k druhému termínu této asociace, pojmu, jenž je obecně abstraktnější.“ (de Saussure 1996: 96).

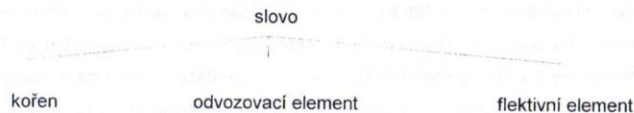
De Saussurem popsáný jazykový znak je tedy **psychická jednotka o dvou stránkách**, pojmu a akustického obrazu. Tento poměr je, jak de Saussure tvrdí, jediný možný a realitě odpovídající (de Saussure 1996: 99). Dle de Saussurova pojetí je totiž říše idejí přirozeně neuspořádaná a podobně neuspořádaná je i říše akustických zvuků. Až znak jako spojení obou řší do nich vnáší řád. Znak je tedy členěn na označující stránku (*signifiant*) a na stránku obsahovou (*signifié*), jedna bez druhé nemohou znak tvořit. Z toho plyne, že nemůže být znak bez jedné z těchto stránek, tvořený jen pojmem či jen akustickým obrazem. Znak sám je dle de Saussura **arbitrární** (vyplývá z asociace mezi označujícím a označovaným) a označující je **lineární** (probíhá v čase, zvuky se řetězí).

Pojetí jazyka jako systému znaků kritizuje Hjelmslev (1972: 47) a navrhuje považovat jazyk za „systémy figur, kterých lze užít k výstavbě znaků“ (Hjelmslev 1972: 52). „Veškerý znakový význam povstává z kontextu, a ať už jím míníme situační kontext nebo explicitní kontext, není v tom rozdíl, ježto v neohraničeném nebo produktivním textu (živém jazyku) můžeme situační kontext vždy transformovat na explicitní“, dodává Hjelmslev (1962: 53) k znaku.

Jako předmět analýzy použijeme klasický jazyk indoeuropeistiky, staroindičtinu védských památek, prokazatelně flektivního typu, v němž se gramatické kategorie vyjadřují kumulativně – tj. jeden morf nese více gramatických kategorií. Tak např. v *bhava-t* nese v sobě finální morf informaci (3. sg. akt., „sek. koncovka“).

Staroindičtina se dělí na slova, která pro tyto účely budeme zjednodušeně definovat fonotakticky: slovo je taková část věty, která je vymezena slovním přízvukem, což docela dobře pro védský sanskrť vyhovuje, neboť složené tvary slovesné zde nejsou gramatikalizovány. Slovo je syntagmatický řetězec, mezi jehož částmi existuje vnitřní sepětí, analogické vnitřnímu sepětí slabiky či věty. Vnitřní vazba mezi částmi slova je nepochybně jiného druhu než jakákoliv vazba k jiným znakům jiných slov. To se týká i koncovek přes jejich nepochybný syntaktický vztah k jiným slovům.

Slova lze analyzovat na části, jednotlivé znaky, které nesou význam (Hjelmslev 1972: 48):

Z rejstříku staroindických slovních druhů si vybereme sloveso, které musíme analyzovat z hlediska jeho vnitřní struktury takto:

K tomuto členění slovesa dospívá například Szemerényi (1990: 246), od jehož výkladu se dále částečně odlišujeme jinou interpretací některých morfémů.

Koncovky jsou prostě neanalyzovatelné znaky nesoucí osobu, číslo a rod, resp. perfektivnost/neperfektivnost (perfektum pro jednoduchost v našem výkladu pomineme). Jejich vzájemně kombinování je nemožné.

	akt.	med.
1. sg.	-m/am	-i/a
2. sg.	-ḥ/0	-thāḥ
3. sg.	-t/0	-ta
1. pl.	-ma	-mahi
2. pl.	-ta	-dhvam
3. pl.	-n/an	-nta/ata
	-uḥ	-ran
1. du.	-va	-vahi
2. du.	-tam	-āthām/ithām
3. du.	-tām	-ātām/itām

Modální příznaky jsou injunktivní (0), konjunktivní (-a-), imperativní (zvl. tvary koncovek, aglutinace koncovky, bezkoncovkovost), préteritovost (augment) a optativ (*ya-i*) a indikativnost (tzv. primární koncovky). Vzájemně se nemohou kombinovat, stejně jako sloveso může mít pouze jedinou koncovku.

	3. sg. Akt. ps. VII. třídy slov.
inj.	<i>yunak(t)</i>
pt.	<i>a-yunak(t)</i>
ind.	<i>yunakt-i</i>
konj.	<i>yunaj-a-t</i>
opt.	<i>yuñj-yā-t</i>
imp.	<i>yunakt-u</i>

Kmeny se netvoří u jednotlivých temporálně-aspektových kategorií (ps. : ao. : pf.) jedním jediným způsobem. Védské sloveso se často tvoří několika produktivními způsoby: Např. od tradičního kořene *tr-* se tvoří čtyři přítomní kmeny základní a jeden odvozený: *tarati* (I.), *tirati* (IV.), *titrat* (III.), *tarute* (VIII.), *tārayati* (kaus.), slovesa od kořene *vrt-* tvoří tři/čtyři typy aoristů: *avart* (koř.), *avṛtat* (tem.), *avīṛtat* (redupl.), *avṛtsata* (s.)

Produktivní kmenotvorné prostředky jsou: sufixy, rozličné typy reduplikací, infixace, ablaut. Tyto prostředky se mohou vzájemně produktivně doplňovat (například reduplikace a sufix v desiderativech, reduplikace a ablaut, ablaut a sufix, ablaut a infixace v ps. a další).

Od kmenotvorných prostředků je třeba oddělit **téma**, neboť v zásadě každý kmen může být tematický či atematický. Kmen, který je tematizován, nepodléhá ablautovým alternacím (ablautově je ustrnulý). Ablautově ustrnulý pak jsou i modální příznaky (optativ). Gramatická funkce tématu je nezřetelná.

prézentní kmeny	atematický	tematický
prostý	<i>e-ti ~ y-anti</i>	<i>ay-a-ti</i> <i>tud-á-ti</i>
reduplikovaný	<i>da-dā-ti</i>	<i>da-d-a-ti</i>
infigovaný	<i>yu-na-k-ti ~ yu-ñ-j-mah</i>	<i>vi-n-d-a-ti</i>
nosový sufix	<i>i-no-ti ~ i-nv-ire</i> <i>tan-o-ti ~ tan-u-te</i> <i>kñ-ñā-ti ~ kñ-ñi-mah</i>	<i>i-nv-a-ti</i>
závazně tematické kmeny		<i>ga-ccha-ti</i> <i>kup-ya-te</i> <i>cor-aya-ti</i>

aoristové kmeny	atematický	tematický
prostý	<i>dhṛthās</i>	<i>avṛdhat</i>
reduplikovaný	<i>dīdhār</i>	<i>adīdharat</i>
sigmatický	<i>vṛdhasāna</i> <i>vardhiṣṭmahī</i> <i>rañsiṣam</i>	<i>asadat</i>

Kmen je tedy složen z jistého kmenotvorného příznaku a části, kterou za kmenotvorný příznak považovat nemůžeme. Této části se tradičně říká kořen a bývá společná několika kmenům (viz tabulka). Co odlišuje **kořen** od ostatních částí slovesa?

Především je to **neparadigmatický** sémantický obsah. Kmenotvorné elementy, téma, modální rozšíření i koncovky mají obsah prokazatelně paradigmatický a to velmi uzavřený paradigmatický obsah.

Kořen je oproti paradigmatickým paradigmaticky nezaměnitelný (*at-ti* „jí“ ~ *as-ti* „je“, zatímco paradigmata vnitřně paradigmaticky zaměnitelná jsou (3. sg. *asti* ~ 1. sg. *asmi*). Může ovšem, a ve staroindičtině tomu tak je, podléhat syntagmatickým alternacím – asimilacím, neutralizacím etc. Kmenotvorné změny, jako je reduplikace, infixace a ablaut, nejsou nic jiného než paradigmata, stejně jako jsou paradigmatické sufixy. Ostatně ablautu podléhají i jiné části slovního řetězce (např. nazální sufix, infix, koncovka), nejedná se rozhodně o zvláštnost kořene.

Právě neparadigmaticnost kořene tvoří důležitý rozdíl od ostatních částí slovesa, nikoliv jakési členění na znaky významově plné (kořeny) a významově prázdné (gramatické elementy), neboť význam obou tradičních druhů znaků je dán z kontextu a není možné tvrdit, že jedny existují samy o sobě a jiné nemohou (srov. Hjelmslev 1972: 49).

Samotný kořen ve staroindičtině slovo netvoří a tvořit nemůže, byť ostatní morfologické segmenty mohou být zastoupeny paradigmatickou nulou – např. ao. *vark* (3. sg. akt. koř.) odpovídá schématu: *kmen* (=nulou rozšířený kořen) + 0 + 0 + (-t, zde syntagmaticky podmíněná nula). To, že je dán konkrétní tvar tvořený ve vzorci paradigmatickými nulami, není totéž, jako by byl složen z izolovaného kořene, jako to typologicky dělají jazyky izolující. V povaze flektivního typu to u sloves možné není. Tato (nesufixová) paradigmata **nejsou** alternacemi kořene, ale alternacemi **na** kořeni, vlastně potvrzením kumulativnosti gramatických funkcí.

Kořen sám si nemůžeme představovat ve staroindičtině jako něco hmotného a neměnného a konkrétně ukazatelného, spíše jako **modelovou matici**, a jakékoliv zachycení jeho podoby v lingvistických výkladech je pouhou konvencí. Jako matrice samozřejmě kořen neexistuje nikde v syntagmatických řetězcích, jeho syntagmatický odraz v konkrétním tvaru je tvar daný kontextem. Kontextem je syntagmatický vzorec, do kterého je kořen promítnut – např. ve slovesném vzorci koncovky, téma, modální příznaky dotvářejí obsahový kontext slovesa stejně jako kmen a jeho kmenotvorné prostředky. Tímto kontextem jsou (mimo jiné) právě ony ablauty, reduplikace, infixace či sufixace, spjaté vnitřní příznakovostí a opozicemi příznaků. I zdánlivě neměnná podoba kořene musí být považována za pouhou syntagmatickou realizaci (například u kořenů nepodléhajících ablautu).

Literatura:

- Elizarenkova, T. J. (1961), Značeniye osnov prezensa v Rigvede, *Jazyki Indii*, Moskva: Izdatel'stvo vostočnoj literatury.
- Erhart, A. (1980), *Struktura indoiránských jazyků*, Brno: UJEP.
- Grassmann, H. (1873), *Wörterbuch zum Rig-veda*, Leipzig: F. A. Brockhaus.
- Hjelmslev, L. (1972), *O základech teorie jazyka*, Praha: Academia.
- Kurzová, H. (1993), *From Indo-European To Latin*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins publishing.
- MacDonnell, A. A. (1916), *A Vedic Grammar For Students*, Oxford: Clarendon Press.
- Saussure, F. de (1996), *Kurs obecné lingvistiky*, Praha: Academia.
- Szemerényi, O. (1990), *Einführung in die Vergleichende Sprachwissenschaft*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Whitney, W. D. (1879), *Indische Grammatik, umfassend die klassische Sprache und die älteren Dialekte*, Leipzig: Breitkopf und Härtel.

Kvantifikačně-intenzifikační významy prefixoidů (na materiálu současné češtiny)¹

Pavla Šmídová

Termínem prefixoid bývají označovány morfémově nevyhraněné prvky, které se po stránce významové a funkční blíží předponám, ale zároveň podržují rysy kofenných morfémů.² K prefixoidům s kvantifikačně-intenzifikačními významy lze přiřadit poměrně různorodé komponenty domácího i cizího původu, v češtině k nim patří *celo-*, *extra-*, *hyper-*, *jako-ljakoby-*, *kvazi-*, *lži-*, *makro-*, *maxi-*, *mega-*, *mikro-*, *mini-*, *pidi-*, *polo-lpůl-*, *pseudo-*, *rádoby-*, *skoro-*, *super-*, *také-ltaky-*, *turbo-*, *ultra-*, *vel-lvele-*, *velko-*, *vše-*.³

V lingvistických pracích bývají prefixoidní morfémy po formální stránce klasifikovány různě, tj. jako předpony, přechodné morfémy nebo jako první části slov. Při hodnocení formální stránky těchto komponentů se často přihlíží k jejich původu a dalším faktorům. Co se týče klasifikace, např. **SSJČ**, Mluvnice češtiny 1 (1986, dále **MČ**), Tvoření slov v češtině 2 (1967, dále **TS**) a Šmilauer (1971, dále **Š**) se v hodnocení formy většiny komponentů neshodují: morfémy *extra-* (v **TS** a **Š** neuvedeno), *hyper-* (v **TS** neuvedeno), *kvazi-* (v **TS** neuvedeno), *pseudo-*, *super-* a *ultra-* hodnotí **SSJČ** jako první část složených slov, kdežto ostatní práce (pokud je vůbec uvádějí) jako předponu. Výrazy s komponenty *makro-*, *mikro-*, *mini-* uvádí **MČ** mezi složenými slovy, nezmiňuje výrazy s komponenty *maxi-*, *mega-* a *pidi-*. Komponenty *makro-*, *mega-*, *mikro-*, *mini-* a *pidi-* charakterizuje **SSJČ** jako první části složených slov, samostatný komponent *maxi-* nevyčleňuje. **TS** a **Š** tyto komponenty nezmiňují. **Š** (s. 131) uvádí, že „Povahy zesilující předpony nabývají první členy složenin *celo-*: celokovový; *vele-*: velesličný; *velko-*: velkolepý (rusismus); *vše-*: všenárodní, všeobecný.“ Na jiném místě (s. 133) k nim připojuje komponent *polo-* a na dalším (s. 94) zařazuje mezi předpony také *lži-*, *skoro-* (hoví o nich jako o předponách fidkých, někdy žertovných), výraz tvořený komponentem *lži-* však zároveň uvádí mezi složeninami typu zeměžluč (s. 100). **TS** pojednává pouze o odvozování podstatných jmen, nikoli tedy o skládání, mezi předponami však uvádí *vel-lvele-*. **MČ** upozorňuje na

zvláštní charakter některých komponentů v části věnované předponovému tvoření adjektiv (s. 380): „Povahy zesilující předpony mají i první členy některých složenin, zejména *vele-*, např. velectěný,

¹ Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu Systémotvorné procesy neologizmů v současné češtině, reg. č. A0061803, GA AV ČR.

² Shrnutí problematiky označování přechodných morfémů podává Martincová-Savický (1987, s. 130). Nevyhraněné slovtvorné morfémy lze podle toho, zda mají blíže k afixům, označovat jako afixoidy (a rozlišovat na prefixoidy a sufixoidy), nebo jako radixoidy, mají-li blíže k radixům.

³ K přechodným morfémům (spíše k radixoidům než k prefixoidům) vyjadřujícím kvantitu lze přiřadit také komponenty s významem četnosti, množství: jedno- (*dvoj-/dvou-*, *troj-/tři-*, ...), mnoho-, více- a jejich internacionální protějšky *mono-* (*bi-/bin-/bis-*, *di-*, *tri-*, ...), *multi-* či *poly-*.

veleúspěšný, velevzdělaný, popř. i *celo-*, např. celokovový, vše-, např. všeobecný ap." V téže části se v **MČ** uvádí, že nedostatečná míra vlastnosti se vyjadřuje i prvním členem složeniny *polo-*, např. polomrtvý (s. 381). Výrazy s komponenty *lži-*, *rádo-*, *skoro-*, *také-Itaky-* uvádí **MČ** mezi složeninami. **SSJČ** popisuje komponenty *vel-*, *vele-*, *velko-*, *celo-*, *polo-*, *lži-*, *vše-*, *lži-*, *rádo-*, *skoro-*, *také-Itaky-* jako první části složených slov. *Turbo-* ve významu intenzifikačním se objevuje zatím jen okrajově v poslední době, začleňování komponentu *jako-ljakoby-* do systému prefixoidů je rovněž záležitostí neologického materiálu.⁴ Prefixoidní komponenty mají často několik významových odstínů, významová stránka ovlivňuje funkční využití i morfémovou charakteristiku komponentů. O nevyhraněnosti prefixoidních komponentů svědčí také nejistota při zápisu některých výrazů, jejichž jsou součástí, zjišťujeme kolísání mezi psaním jednoslovným, s pomlčkou či dvouslovným.

I. 1. Kvantitu, a to malost, vyjadřují morfémy *mikro-*⁵, *mini-*⁶, *pidi-*. Vytvořit stupnici podle příznaku „velikosti“, kterou komponenty ve spojení s druhou částí slova vyjadřují, lze stěží, komponenty však lze rozrůznit podle stylové charakteristiky. Z hlediska expresivity jsou *mikro-* a *mini-* stylově neutrálnější než komponent *pidi-* (bezpochyby to způsobuje mimo jiné hlásková skladba komponentu *pidi-*: *pidikomedie*, *pidistrana*, *pidifirma*). Rozdíl mezi *mikro-* a *mini-* lze vidět v přednostním užívání morfému *mikro-* ve výrazech pocházejících z odborného vyjadřování nebo majících odborný charakter (*mikrospolečnost*, *mikrosoustředění*, *mikronáradí*, *mikrovrtčka*), užívání *mikro-* se však neomezuje pouze na tuto oblast. Při posuzování nejnovějšího jazykového materiálu se zdá již neaktuální názor A. Tejnora (1967), že „předpona *mikro-* má charakterizovat jen něco malého, předpona *mini-* má vyjádřit, že označovaná věc je buď miniaturní (zdrobnělá, velmi malá), nebo minimální (nejmenší)“. Vyvracejí ho např. izolexémi dvojice (tj. utvořené od stejného základu) *mikroesej* - *miniesej*, *mikrokomedie* - *minikomedie*, *mikrokazeta* - *minikazeta*, mezi nimiž nelze nalézt významový rozdíl spočívající ve vyjádření kvantity. Existují také izolexémi dvojice s *mikro-* nebo *mini-* na jedné straně a s *pidi-* na straně druhé: *mikroregion* (nabývá

terminologické platnosti) - *pidiregion*, *minianketa* - *pidianketa*, *ministrana* - *pidistrana* (i *pidistranička*), a dokonce izolexémi řady se všemi kvantitativními komponenty: *mikrokomedie* - *minikomedie* - *pidikomedie*.

Ve zkoumaném materiálu jsou doklady na tvoření slov, které má blízko k modelovému, analogickému tvoření. Rozšiřuje se soubor slov s komponentem *mikro-* a s druhou částí označující určitou literární, divadelní či filmovou formu: *mikroesej*, *mikrohra* (synonymum ke staršímu *mikrodrama*), *mikrokomedie*, *mikropohádka* (doklady z dřívějších období: *mikroanekdota*, *mikropovídka*). Složeniny s *mikro-* tohoto typu připomíná Alois Jedlička (1965), uvádí, že tato pojmenování „jsou projevem záliby v tzv. malých formách“. Výše uvedené izolexémi varianty s *mini-* jsou většinou až z poslední doby, složenin s *mikro-* je zatím prokazatelně více. Komponent *mikro-* však pravděpodobně kvůli svému většímu významovému zatížení uvolňuje některé sémantické pozice jiným komponentům. Dalším modelovým tvořením je vznik slov s *mini-*: podle pojmenování *minisukně* byly vytvořeny výrazy *minišaty*, *minidélka*, v neologickém materiálu jsou doložena pojmenování *minikostýmek*, *minitílko*.

2. Zatímco morfémy *mikro-*, *mini-* a *pidi-* vyjadřují příznak malosti, velikost vyjadřují morfémy *makro-*, *maxi-* a *mega-*. Frekvence tvoření nových slov s komponentem *makro-*

slábně, morfém se častěji uplatňuje ve speciálnějších významech⁷, také tvoření nových slov s *maxi-* je poměrně omezené, zejména ve srovnání s množstvím nových výrazů s komponentem *mega-*. Nyní, kdy sledujeme narůstání slovtvorné řady s morfémem *mega-*⁸, se kvantita vyjadřovaná tímto komponentem jeví ve srovnání s prefixoidy *makro-* a *maxi-* jako největší, zvláště ve výrazech označujících kulturní akce (*megadiskotéka*, *megakonzert*, *megaturnaj*, *megapřehlídka*, *megashow*). Vyjadřuje zde význam obrovský, monstrózní, až nadměrný.

Ke komponentům vyjadřujícím kvantitu se řadí české *velko-*, význam kvantity blízký významovým odstínům komponentů latinského a řeckého původu však vyjadřuje jen v některých případech, zejména v expresivech *velkomejdan*, *velkoslezina* (srov. také *megapárba*), *velkoklub* (viz *Sparty jako evropského velkoklubu*), *velkopřestup* (*hokejisty*), v těchto případech lze pozorovat poklesávání k prefixoidům. Komponent *velko-* však často spíše podržuje lexikální význam adjektiva velký a vyjadřuje speciálnější významy spojené s

⁴ Materiálovou základnu této práce tvoří lexikální jednotky podané v slovníku Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. Přihlížíme i k dalšímu materiálu v databázi nových lexikálních jednotek ÚJČ. Materiál byl srovnáván s jednotkami zpracovanými v **SSJČ**, **SSČ**², v monografii O. Martincové (1983), v publikaci Sochové a Poštolkové (1994) a s archivním materiálem lexikografického oddělení ÚJČ. Do analyzovaného souboru lexikálních jednotek nejsou zahrnuty (novější i starší) úzce odborné výrazy, které lze zjistit např. ve speciálních slovnících.

⁵ Významově ne vždy zcela vyhraněný komponent *mikro-*, který někdy jen naznačuje souvislost se slovy malý, nepatrný, se v nejnovějším materiálu objevuje také ve speciálnějších významech: 1. mikroekonomický (*pokles vážně zasahuje mikrosféru*), 2. vyrobený z mikrovlákna (*mikromateriál*, *mikrofáze* - materiály k výrobě oblečení), ale např. také v dalším významovém odstínu ve výrazech pronikajících z oblasti kosmetiky (*mikroabsorbent*, *mikroemulze*, *mikro-pudr*). Pro úplnost připomínáme další významový odstín *mikro-* „miliontina celku“.

⁶ Komponent *mini-*, který odkazuje k latinskému slovu *minus* „nejmenší“, se ve významu „malý vylčeni“ z polokalkovaného slova *minisukně* (angl. *miniskirt*), srov. Jedlička (1967); terminologizovaným významovým odstínem prefixoidu *mini-* je „tisícina celku“.

⁷ Významově odstíny *makro-* v neologickém materiálu: 1. makroekonomický (*makroregulace*, *makro čísla*), 2. velmi velký, významný (*makroměsto*, *makroúkol*, *makropřenos*); narůstá soubor výrazů s *makro-* v homonymním významu, a to „definovaný blok instrukcí (např. v textovém editoru) ovládaný jediným příkazem“ (*makroinstrukce*, *makropříkaz*, *makrovirus*, *makro soubor*).

⁸ Terminologizovaným významovým odstínem komponentu *mega-* je „milionkrát větší“.

velikosti: ve výrazech *velkobankovnictví*, *velkoletišť*, *velkozaměstnavatel*, *velkoznečišťovatel* je možné postihnout významový odstín ‚ve velkém‘, ve výrazech *velkosrbský*, *velkochorvatský* významový odstín ‚velmocenský‘. S první částí *velko-* se tvoří také složeniny od souslovných pojmenování, např. *velkoobrazovkový* k velké obrazovka, *velkoformátový* k velké formát. Také komponenty vyjadřující velikost vytvářejí izolexémi dvojice: *makroprojekt* - *maxiprojekt*, *maxibillboard* - *megabillboard*; některé z nich potvrzují produktivnost tvoření výrazů s *mega-*, vznikají ke starším pojmenováním s morfémem *velko-*: *megapodnik* - *velkopodnik* (SSJČ), *megafirma* - *velkofirma* (SSJČ), *megakoncern* - *velkokoncern* (SSJČ).

Modelové, analogické tvoření lze pozorovat u výrazů s komponentem *maxi-*, rozšiřuje se slovtvorná řada typu *maxisukně*, *maxidélka*, *maxiplášť* o nová slova *maxisvetr*, *maxivesta*, jde o tvoření slov napodobující pojmenování *minisukně* (viz výše). Podobně jsou utvořeny výrazy *mididélka*, *midí móda* - produktivitu tvoření v tomto případě ovlivňuje mimojazykový faktor - dobová móda. Modelové je také tvoření typu *velkobankovnictví*, *velkozaměstnavatel*, *velkosrbský*.

Naznačili jsme, že kvantitativní komponenty vstupují do sémantických vztahů. K nim patří také vyjádření antonymie. Ke starším, lexikalizovaným izolexémiím antonymiím (*makroekonomika* - *mikroekonomika*, *makrosvět* - *mikrosvět*, *maxisukně* - *minisukně*) přibývají novější výrazy, které svědčí o tom, že do antonymických vztahů vstupuje nejen *mikro-* s *makro-* či *mini-* s *maxi-*, ale také další komponenty: *megacentrum* - *minicentrum*, *megamarket* (vedle *supermarket* a *hypermarket*, viz níže) - *minimarket*, *megakoncert* - *minikoncert*, *megaskandál* (vedle *hyperskandál*, viz níže) - *miniskandál*, *megasvět* - *mikrosvět* (*dnešní představy o mikro- a megasvětě*).

3. Další skupinu prefixoidů představují komponenty *extra-*, *hyper-*, *super-*, *turbo-*, *ultra-*, *vele-* (významem jim zčásti odpovídá jmenná předpona *pře-*). Vyjadřují spíše než kvantitu větší intenzitu, větší míru vlastnosti (odkazují ke slovům prvotřídní, mimořádný, výjimečný) nebo až přemíru vlastnosti (často je lze nahradit slovy příliš či krajně).

Komponent *extra-* není v novém materiálu produktivní, ustoupil prefixoidnímu morfému *super-* (Martincová, 1997). *Super-*⁹ je naopak typickým představitelem prefixoidů s intenzifikačním významem. Soubor slov s tímto komponentem je velmi obsáhlý. Tvoření

pojmenování s intenzifikačními komponenty má často funkci aktualizací a ozvláštňující, proto se velmi často vedle dříve utvořených výrazů se *super-* objevují izolexémi výrazy s dalšími prefixoidy s podobným významem: *superúspěšný* - *megaúspěšný*, *superlevný* - *ultralevný*; *supermoderní* (ASCS) - *ultramoderní*; *supermabídka* - *meganabídka* - *hypermabídka*.

Morfémy *hyper-*¹⁰ a *ultra-* vyjadřují také významový odstín ‚nadměru, příliš‘: *hyperoběžní*, *hyperestetický*, *hyperalibismus*, *hyperintelektuální*, *hyperbulvární*, *hyperplánovaný*, nebo ‚krajně‘, zejména ve výrazech z politicko-sociální oblasti: *ultraseparatistický*.

Prefixoid českého původu *vele-* patří spíše k archaickým slovtvorným prostředkům, ve srovnání s přejatými komponenty není příliš produktivní, výrazy s *vele-* jsou pocítovány jako expresivní.

Intenzifikační význam se teprve rozvíjí u komponentu *turbo-*¹¹: *turbokráva*, *Turbochorvatí*, *turborůst* (*převratný turborůst ekonomiky*).

Komponent *celo-* lze k intenzifikačním prefixoidům přiřadit zejména v tom významovém odstínu, kdy je pouze zdůrazňován význam druhé části výrazu (tento význam zachycuje již SSJČ, srov. také Helcl, 1968), v novějším materiálu je to zejména výraz *celoplošný* v některých dokladech (*celoplošné příspěvky*, *celoplošné působení na mládež*); v těchto případech nejde o vztahové adjektivum ke spojení celá plocha, ale o zesílení významu adjektiva plošný. Produktivitu tvoření s komponentem *celo-* dokládají výrazy *celoplastový*, *celočalouněný*, *celohliníkový* či *celoskleněný*, kde *celo-* má význam ‚vyrobený, vytvořený cele z něčeho‘, i v těchto adjektivech jde o zdůraznění druhé části slova, ale zároveň o vymezení k vlastnosti pouze částečné (pojmenované někdy opozitním protějškem s *polo-*, např. *poločalouněný*, *poloskleněný*). Rovněž adjektiva *celofederální*, *celoplanetární* se vymezují vůči skutečnostem týkajícím se pouhé části federace či planety, zdůrazňují význam celku. V řadě dalších výrazů *celo-* zřetelně podržuje lexikální význam přidavného jména celý, jde o pojmenování *celokapotáž* (*motocyklu*), *celotrikot*, k nimž jsou doloženy opozitní protějšky *polokapotáž*, *polotrikot*; dále v adjektivech utvořených ke

⁹ Významové odstíny komponentu *super-* v neologickém materiálu: 1. nadřazené postavení v hierarchii (*superliga*, *superstát*), v tomto významovém odstínu odkazuje prefixoid k významu české předpony *nad-*, 2. velký, velmi (*hypermarket*, *hyperobchod*, *hypervýhodný*), 3. nadměrný, nadměrně.

¹¹ Komponent *turbo-* se doposud uplatňoval jako komponent ve slovech terminologického charakteru, ve kterých zastupuje výrazy vířivý, rotační či turbína.

⁹ Významové odstíny komponentu *super-* v neologickém materiálu: 1. vyšší, nadřazené postavení v hierarchii (*superliga*, *superstát*), v tomto významu odkazuje prefixoid k české předponě *nad-*, 2. prvotřídní, mimořádný, výjimečný.

slovním spojením: *celodvorcový* (*celodvorcová hra* - v tenise) k *celý* (tenisový) dvorec, *celoobrazovkový* k celá obrazovka apod.

Pojmenování s komponentem *vše-* jsou v nejnovějším materiálu doložena velmi řídké: *všešikovný* (*člověk*), *všeregulovaný* (*sektor korporací*), *všerasové* (*volby*), *všetolerance*.

4. Zjišťujeme, že význam větší intenzity vlastnosti často vyjadřují také prefixoidy, které jsme uváděli mezi komponenty primárně kvantitativními; vyjadřují kromě kvantity také významový odstín ‚velmi málo významný, málo podstatný‘ (*minidemonstrace*, *miniproblém*, *ministrana*, *pidikauza*, *pidivůdce*) na jedné straně a na druhé straně ‚velmi významný‘ (*makroprojekt*, *velkoklub*), resp. ‚velmi úspěšný‘ (*megahit*, *megahvězda*, *velkohit*). Při vyjadřování intenzifikačního významu se rozvíjí spojitelnost morfému *mega-* s přídavnými jmény (*megaúspěšný*, *megaluxusní*, *megablby*, *megaunavený*). Komponenty *super-* a *hyper-* vyjadřují naopak také význam velikosti (*supermarket*, *hypermarket*). Vzhledem k tomuto významovému překrývání zjišťujeme různorodé izolexémiální řady výrazů, které jsou částečně nebo zcela synonymní. V řadách *superhit* - *megahit* - *velehit* - *velkohit*, *superúspěšný* - *megaúspěšný*, *superlevný* - *ultralevný* (podobné je *velelaciny*) převažuje u prefixoidních morfémů význam intenzifikační. V řadách *superturnaj* - *megaturnaj*, *supermarket* - *megamarket* - *hypermarket*, *megaobchod* - *hyperobchod*, *supernabídka* - *meganabídka* - *hypernabídka*, *megaskandál* - *hyperskandál* je primární význam velikosti.

Výrazy v některých izolexémních řadách lze uspořádat vzestupně podle toho, zda první část vyjadřuje stále větší velikost nebo větší intenzitu vlastnosti druhé části slova: *supermarket* - *hypermarket* - *megamarket*, *superhvězda* - *megahvězda* - *ultrahvězda*. Toto významové rozrůznění (gradování) odpovídá časovému pořadí - slovo starší - novější - nejnovější, jde však o diferenciaci pravděpodobně pouze dobově aktuální.

5. Oslabování významu vyjádřeného druhou částí slova způsobují prefixoidy *jako-*/*jakoby-*, *kvazi-*, *lži-*, *polo-*/*lpůl-*, *pseudo-*, *rádoby-*, *skoro-*, *také-*/*laky-*; přiřadí k těmto morfémům je možné tradiční českou předponu *pa-*. Tyto komponenty vyjadřují neúplnost, částečnost, podobnost, zejména *polo-* a *skoro-*, nebo zdánlivost, nepravost až falešnost, lživost, a zároveň záporné hodnocení nějakého jevu, skutečnosti, zejména *kvazi-*, *lži-*, *pseudo-*, *rádoby-*, *také-*/*laky-*. Tvoření s komponentem *lži-* se v nejnovějším materiálu omezuje na výrazy *lžidoktor* s přechýleným pojmenováním *lžidoktorka*, *lžiinženýr*, které označují osoby za někoho se jen vydávající, komponent se již neuplatňuje jako český protiklad prefixoidu *pseudo-* (viz starší dvojice *pseudověda* - *lživěda*). V této roli vystupují v novějším materiálu prefixoidy *rádoby-* a *také-*/*laky-*, ovšem se silnějším citovým zabarvením

(*pseudopolitik* - *takypolitik* - *rádobypolitický*). Sémantický rozdíl mezi komponentem *skoro-* na jedné straně a prefixoidy *pseudo-* a *také-* na straně druhé je patrný z těchto kontextů: ‚*běžecské tratě a sjezdovky pro začátečníky, mírně pokročilé i skorozávodníky*‘ (‚kdo se svými výkony blíží výkonům skutečného závodníka‘) vedle ‚*mnozí takézávodníci se až tady dozvěděli, že když budou mít zcela natažené ruce, pak při otočení volantu na něj už nedosáhnou*‘ (‚špatný, slabý závodník‘); ‚*skoromajitel nového domku*‘ (‚kdo je téměř majitelem něčeho‘) vedle ‚*pseudovlastnictví bytů současných držitelů dekretů*‘ (‚zdánlivé vlastnictví‘).

K zeslabujícím prefixoidům se v nejnovějším materiálu řadí komponent *jako-*/*jakoby-* (nabízí se srovnání s morfémem *kvazi-*): ve výrazech *jakoblues*, *jakobydálnice* (*nebezpečné jakobydálnice*), *jakodort* (*jakodort Čapkovy kočičky a pejska*) se objevuje ve formě první části slova, tj. psáno dohromady; v dokladech *jako film*, *jako hrdina*, *jako nebezpečí* (‚*Hrdinové se stali jako hrdiny procházejícími jako nebezpečími v jako filmech.*‘), *jakoby socialismus* je zapsán samostatně, tj. s mezerou.

Podle P. Hausera (1972, s. 144) je význam komponentu *polo-* vždy měrový, vyjadřuje poloviční nebo nějak přibližné omezení původní platnosti. Původní lexikální význam komponent podržuje v několika lexikalizovaných slovech (*půlměsíc*, *polokoule* aj.), dále zvláště tam, kde vyjadřuje polovinu věci či částečnost na pozadí opozice s *celo-*. V novějším lexikálním materiálu této charakteristice odpovídají lexémy jako *celokapotáž* - *polokapotáž* (*motocyklu*) aj. Ukazuje se, že komponent *polo-* je produktivnější, než na starším materiálu zjistil Hauser, při tvoření slov, v nichž u prefixoidu *polo-* nad významovým odstínem poloviny, částečnosti, neúplnosti převládá významový odstín přibližnosti, podobnosti, nedostatečnosti: *polobulvární* (*noviny*), *polokoalice* (o opoziční smlouvě mezi ODS a ČSSD), *polokapitalismus*, *polosocialismus*, *polohoror*, *pološance* aj. Sémantická souvislost komponentu *polo-* s morfémy typu *pseudo-*, *skoro-* aj. je zřejmá z kontextu ‚*u vás proběhla pseudoprivatizace či poloprivatizace*‘; zároveň je z něj patrný i významový rozdíl (*pseudoprivatizace* - *privatizace*, která proběhla jen zdánlivě, *poloprivatizace* - *privatizace*, která proběhla jen zčásti, nedokončená *privatizace* apod.).

II. Kromě rozsahu a složení repertoáru kvantifikačně-intenzifikačních morfémů, kromě jejich významové stránky, je důležitá otázka jejich spojitelnosti. Tendence, které se zde objevují, alespoň rámcově naznačíme. Prefixoidy vyjadřující kvantitu (malost, velikost) se zatím pojí pouze se substantivy - cizího původu i domácími; ojedinělé výskyty těchto komponentů ve výrazech s druhou částí adjektivní zatím nejsou průkazné, ale naznačují možný vývoj (u adjektiv terminologického charakteru - *miniinvazivní operace*, *mikroaktivní*

filtrování, mikrojemné olejové kapky, a dále u adjektivně-substantivních sdružených pojmenování, např. u sousloví *maximálně balení* prefixoid *maxi-* určuje *rodinné balení* jako celek). Prefixoid *mega-*, který se v doposud lexikograficky zpracovaném materiálu pojiil pouze se substantivy, se v novějším materiálu začíná vyskytovat také ve spojení s adjektivy. Prefixoid *skoro-* se na rozdíl od lexikograficky zpracovaného materiálu poji s adjektivy: *skorohamletovský, skorohospodský, skororockový, skorovětšinový (volební systém)*. U komponentu *hyper-* lze zaznamenat rozvoj spojitelnosti se slovy domácího původu (*hyperabídka, hyperpaměť, hypervýhodný, hyperobchod, hyperplánovaný, hyperúst*). O spojitelnosti komponentů *jako-* (prefixoidní charakter se teprve rozvíjí) a *turbo-* (v intenzifikačním významu) lze poznamenat, že v doloženém materiálu se poji pouze s podstatnými jmény. U kvantitativních komponentů vyjadřujících malost stále častěji dochází k dublování či zdůrazňování znaků malosti v případech, kdy se spojují se zdobnělinami (nikoli lexikalizovanými): *minimistička, minischůdek, minipodiátka, minirybníček, ministáječek, pidikuchyňka, pidistranička* aj.

Závěrem shrnujeme: tvoření lexikálních jednotek s prefixoidními komponenty vyjadřujícími kvantitu či intenzifikaci je velmi produktivní. Projevuje se dynamika v samotném souboru prefixoidů (přibývání i ustupování, viz *lži-*, *vele-*), sémantické posuny, stylové proměny. K dynamickým jevům náležejí i změny ve spojitelnosti prefixoidů.

Literatura:

- Akademický slovník cizích slov (1995), Praha.
- Daneš, F. (1962), Vývoj češtiny v období socialismu. In: Problémy marxistické jazykovědy, Praha, s. 319-332.
- Gazda, J. (1991), Pojmenování s kořenými prepozitivními elementy cizího původu v současné ruštině a češtině. Sborník prací FFBU, řada jazykovědná A 39, Brno, s. 57-62.
- Hauser, P. (1972), Složená slova s polo-, polou-, půl-. NŘ 55, s. 141-144.
- Hauser, P. (1997), Prefixace, její povaha a místo v slovtvorné soustavě. Slovo, č. 4, s. 3-7.
- Helcl, M. (1968), Významový poměr přídavných jmen složených s celo- a s vše-. NŘ 51, Praha, s. 14-22.
- Jedlička, A. (1965), Víte, co je mikrooddech? NŘ 48, s. 121-122.
- Martincová, O. (1997), Na okraj konkurence slovtvorných prostředků. SaS 58, s. 161-164.
- Martincová, O. (1983), Problematika neologismů v současné spisovné češtině. PedF UK, Praha.

Martincová, O. - Savický, N. (1987), Hybridní slova a některé obecné otázky neologie. SaS 48, s. 124-139.

Mejstřík, V. (1965), Tzv. hybridní složeniny a jejich stylová platnost. NŘ 48, s. 1-18.

Mluvnice češtiny 1. (1986), Praha.

Nová slova v češtině. Slovník neologismů (1998), Praha.

Raab-Fischer, R. (1994), A Hyperinflation of Lexical Mega- Monsters? Mega-, Ultra-, Super-, and Hyper- as Intensifying Prefixes: A Corpus-Based Study. In: Papers in Computational Lexicography, Complex '94, Ed. F. Kiefer et al., Hungarian Academy of Sciences, Budapest, s. 215-223.

Slovník spisovné češtiny (1994), Praha (2. vydání).

Slovník spisovného jazyka českého (1958-1971), Praha.

Sochová, Z. - Poštolková, B. (1994), Co v slovnících nenajdete. Praha.

Šmilauer, V. (1971), Novočeské tvoření slov. Praha.

Tejnor, A. (1967), Minisukně a minipublicistika. NŘ 50, s. 51-53.

Tvoření slov v češtině 2. (1967), Praha.

K jednomu aspektu výkladového slovníku

Zdeňka Tichá

Často diskutovaným tématem v lexikografii je otázka zpracování příkladové části ve slovníku. V tomto příspěvku připomenu některé obecně platné lexikografické zásady a rovněž novodobou českou slovníkářskou tradici, kterou reprezentují české výkladové slovníky *Příruční slovník jazyka českého (PSJČ)*, *Slovník spisovného jazyka českého (SSJČ)* a *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (SSČ)*, a pak přiblížím svou zkušenost se zpracováváním slovníku neologizmů.

Příkladová část je ta část slovníkového hesla, ve které jsou uváděny doklady užití slova, tj. kontexty. Někdy je tato část nazývána exemplifikací, tou se však zpravidla rozumí uvádění typických volných spojení, které ukazují slovo v běžném užití. Všeobecně je zdůrazňováno, že příklady ve slovníku mají za úkol zejména doložit a ukázat používání slova a konkretizovat význam nebo významy slova tak, jak vyplývají z výkladu.

Filipec¹ uvádí, že doklady mají reprezentovat tzv. dobré užití jazykového kolektivu, tj. lexikální a sémantickou normu. Kontext ve slovníku by měl zjednodušovat a aktualizovat danou lexikální jednotku, a proto by měly být voleny tzv. typické kontexty. Rozlišuje tyto typy dokladů lexikálních jednotek:

1. spojení lexikální jednotky, které sémém (=význam slova) jednoznačně určují, tj. obsahují relevantní valenční pozice a jejich významové obsazení, popř. sémém ještě doplňují rysy kontextovými;
2. citáty z textu jazykové autority, které jsou reprezentativní z hlediska stylu, žánru, časového úseku, sociální stratifikace autorů/mluvčích, doložených valencí a sémantických okruhů ap.;
3. smíšené doklady, tj. slovní spojení i citáty;
4. bez dokladu (termíny, lexikální jednotky s běžnými významy);
5. doklady mají i formu výpovědí a souvětí (zejména přísloví a pořekadla);
6. vytvořené lexikografem.

¹ Manuál lexikografie. Praha, 1995. Kapitola Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového, s. 40.

Čermák² považuje příklady za „specifickou lexikografickou náhradu reálného kontextu užití“. Zdůrazňuje, že exemplifikace musí být jednak typická (ilustruje úzus), jednak konkretizační vůči informaci obsažené v hesle (funkce, valence, sémantika).

Podívejme se nejprve na materiálovou bázi, z níž jsou příklady do výkladových slovníků vybírány. Podle Filipce se v běžné řeči setkáváme denně s užíváním slov, nikoli však izolovaně, ale vždy v kontextech. Pro lexikografickou praxi jsou podobné kontexty zaznamenávány jako tzv. excerpcce. Každý excerpaný doklad je záznamem jednotlivého kontextového významu lexikální jednotky. Pro úplnost dodávám, že s materiálem získaným excerpcí je pro potřeby slovníku nutno dále velmi pečlivě pracovat.

Pro potřeby PSJČ³ se začal shromažďovat materiál v roce 1911, a to podle přísných excerpcních pravidel, jimiž byl - kromě jiného - určen rozsah excerpcce, od excerpcce totální přes částečnou, speciální až k tzv. paběrkování. Hlavním zdrojem materiálu byla literatura umělecká, kromě ní také literatura naučná a v menší míře noviny a časopisy. Do roku 1935 (rok počátku vydávání slovníku) bylo nashromážděno 5 a půl milionu listků. Excerpcce probíhala dál, lexikální materiál byl shromažďován v několika dobových vrstvách a byl použit rovněž pro SSJČ⁴, pro SSČ⁵ a částečně rovněž pro *Akademický slovník cizích slov*⁶. Lexikální archiv obsahuje v současnosti zhruba 15 milionů listků, na kterých jsou zaznamenány doklady.

Slovník neologizmů je slovníkem speciálním a jako takový vyžaduje cílené zaměření excerpcí. V době zpracování slovníku obsahoval získaný materiál 70 tisíc počítačových záznamů. Cíleně zaměřená excerpcce pokračuje dál, v současnosti tvoří databázi nových slov zhruba 200 tisíc záznamů nově vznikajících lexikálních jednotek.

Nyní přejdeme k tomu, jakým způsobem je zpracována příkladová část hesla u českých výkladových slovníků. V předmluvě k PSJČ⁷ se uvádí: „PSJČ je slovník jazyka nynějšího v širším smyslu, proto se vynechávají slova zcela zastaralá, dnes už mrtvá; ... Za základ pro PSJČ se pokládá jazyk spisovatelů asi posledních šedesáti let, tedy zhruba od

² Manuál lexikografie. Praha, 1995. Kapitola „Paradigmatika a syntagmatika slovníku: možnosti a výhledy“, s. 107.

³ Příruční slovník jazyka českého. Praha, 1935-1957.

⁴ Slovník spisovného jazyka českého. Praha, 1958-1971.

⁵ Slovník spisovné češtiny. Academia, Praha, 1978.

⁶ Akademický slovník cizích slov. Academia, Praha 1995.

⁷ Příruční slovník jazyka českého. Praha, 1935-1957.

roku 1880.⁸ Tento citát odkazuje na celkovou koncepci slovníku, z níž vyplývá, že příkladovou část tohoto slovníku tvořily doslovné, málokdy upravované citáty z krásné literatury, které pro autory slovníku byly: „nezbytným doplňkem významových dokladů, neboť teprve souvislost slova s okolím náležitě objasňuje význam slova.“⁹ Jen výjimečně, a to u obecně známých spojení, byl autorský citát nahrazen ustáleným spojením bez udání autora. Toto řešení bylo nepochybně ovlivněno tehdejšími konceptem tzv. dobrého autora, ale - podle mého názoru - přispěla k němu rovněž celková atmosféra doby, ve které začal vznikat jak lexikální archiv, tak samotný text slovníku. Autoři PSJČ si byli vědomi, že příklady do slovníku je třeba vybírat „se zřetelem lexikálním, významovým a stylistickým, někdy v případech potřeby též se zřetelem mluvnickým (na objasnění pravopisu, tvarů u slov ap.)“¹⁰

V SSJČ¹¹ je zdůrazněna ilustrativní a konkrétní úloha příkladů, které „doplňují, zpřesňují nebo i podrobněji rozčleňují významové odstíny a zároveň podávají obraz o tom, v jakých situacích a jazykových kontextech se slovo nebo význam vyskytuje i k jakému významovému okruhu a jazykovému prostředí náleží“¹². Většinu příkladů v SSJČ tvoří vybraná a upravená typická slovní spojení.

Rozsahem nejmenším českým výkladovým slovníkem (obsahuje cca 50 tisíc hesel) je SSČ¹³. Jeho autoři „chtěli také ukázat, jak slova žijí, jak se jich užívá“¹⁴, a proto volili v příkladové části typická spojení. Je třeba dodat, že obě varianty, tj. jak uvádění doslovných citátů, které nemusejí nutně být z krásné literatury, tak uvádění typických kontextů má své výhody i nevýhody.

Na tomto místě se zmíním o dílčím výsledku dotazníkového průzkumu, který probíhal v rámci grantu Sociolingvistické aspekty výkladového slovníku¹⁵. Jedna z otázek, které byly zaměřeny na mikrostrukturu slovníku, se týkala příkladové části slovníkového hesla. U této

⁸ Příruční slovník jazyka českého. Praha, 1935. 1. díl, s. 8.

⁹ Příruční slovník jazyka českého. Praha, 1935. 1. díl, s. 10.

¹⁰ Příruční slovník jazyka českého. Praha, 1935. 1. díl, s. 10.

¹¹ Slovník spisovného jazyka českého. Praha, 1958-1971.

¹² Slovník spisovného jazyka českého. Praha, 1958. 1. díl, s. 13.

¹³ Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 2., opravené a doplněné vydání. Praha, 1994.

¹⁴ Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 2., opravené a doplněné vydání. Praha, 1994.

¹⁵ Sociolingvistické aspekty výkladového slovníku. GA AV ČR, reg. č. A0061702.

otázky měli respondenti k dispozici konkrétní příklad slovníkového zpracování¹⁶, ve kterém jim byly předloženy dvě podoby zpracování příkladové části. Více než dvě třetiny respondentů dávaly přednost kratším typickým kontextům, zatímco pro kontexty širší se vyslovila necelá třetina. Tyto výsledky jsou zajímavé rovněž v porovnání s otázkami, ve kterých byla zjišťována profese a typ uživatele (pravidelný - občasný - náhodný). Hesla s kratšími, typickými kontexty nejvíce preferují vědeckí a administrativní pracovníci (téměř 80%), nejméně je preferují tvůrčí slova (60%, tedy i zde poměrně vysoké číslo). Pokud jde o postoje pravidelných, občasných i náhodných uživatelů, opět výrazná většina (nad 65% v každé skupině) preferuje uvádění typických kontextů. Nejvíce přívrženců této volby je ve skupině občasných uživatelů (71%). V této chvíli jde pouze o číselné vyjádření a výsledky výzkumu budou dále zpracovávány.

Při práci na slovníku neologizmů, který je - jak jsem již uvedla - slovníkem speciálním, byla rovněž řešena otázka, jakým způsobem příklady uvádět, zda volit doslovné citace, nebo zda příklady upravovat. Jako obecně platná byla přijata zásada neuvádět u příkladů zdroj - soupis pramenů jako celek je na konci slovníku. Abychom si přiblížili konkrétní lexikografickou práci, řekneme si, jak probíhalo vybírání příkladů. Jednotliví autoři připravili podklad pro příkladovou část. Tento podklad byl kolektivně posouzen a zvažilo se, jaký kontext je dostatečně ilustrativní pro danou lexikální jednotku, a to zejména s ohledem na funkci příkladů v tomto speciálním slovníku.

Ve slovníku neologizmů mají příklady několik funkcí.

První - dalo by se říci základní - je funkce, která je odlišná od uvádění příkladů ve výkladových slovnících: je jí **doložení existence nového slova**. Tato funkce vystupuje do

¹⁶ Otázka zněla: Čemu byste dal(a) přednost při zpracování příkladové části hesla ve výkladovém slovníku češtiny:

a) kratším (typickým) kontextům bez uvedení zdroje, např.

exodus -du m.

1. ...

2. hromadný odchod osob za lepšími podmínkami: exodus fotbalistů; hráčský exodus

b) širším kontextům s uvedením zdroje, např.

exodus -du m.

1. ...

2. hromadný odchod osob za lepšími podmínkami: Nejde mi o to, aby je štědří mecenáši zbytečně přepláceli, ale jiným způsobem prostě exodus německých fotbalistů nezastavíme. (Teletip, c. 20, 1993); Umění hrát hokej spočívá především na osobnostech a tēmi, přiznejme si, naše liga po několikaletém krvácení vinou hráčského exodu zrovna nehýří. (Mladá fronta Dnes, 10. 2. 1993)

popředí zejména při zařazování příležitostných či jednorázově užitých slov. Tak je to například u následujících hesel:

jablkoholik -a m.

expr. (až chorobný) milovník jablek: procento jablkoholiků je v populaci poměrně malé

Příležitostně utvořeno podle modelu slov jako *alkoholik*, nově *workoholik*, *stresholik*.

stara -y ž.

expr. veřejnoprávní televize (Česká televize): děkuji vám, kdo jste věrní naší staře

Příležitostný výraz. Vznikl jako reakce na pojmenování nové soukromé televizní stanice Nova.

žralokárium -ia s.

zařízení pro chov žraloků: projekty na přestavbu místní přehrady v žralokárium

Příležitostně utvořeno podle modelu slov jako akvárium, terárium.

Druhá funkce je nejen dominantní, ale i osobitá pro náš slovník, ačkoliv na první pohled vyznává shodně s funkcí příkladů ve všech ostatních typech slovníků. Její součástí je kromě **dokreslení významu slova** rovněž **postižení gramatických vlastností lexikální jednotky**. Tato funkce se uplatňuje zejména v případech, kdy výklad z různých důvodů činí jisté potíže, popřípadě by mohl vyvolat u čtenáře nejasnosti. Jako příklad zde můžeme uvést např. výraz *věž*, kde - podobně tomu bylo i jinde - bylo problémem pojetí výkladu, tj. zda vyjít z běžného významu, či z významu terminologického.

věž ■ -e

poč. počítač, jehož skříň je konstruována na výšku (nastojato); tower: krabice se základní jednotkou může stát buď vodorovně (desktop) nebo svisle (věž); věž lze umístit jak na stole, tak i vedle stolu na zem; firma nabízí desktopy, věže, tiskárny a monitor

Původně 'soustava rádia, magnetofonu a gramofonu'.¹⁷

Součástí této druhé funkce příkladů je rovněž postižení gramatických vlastností lexikální jednotky, přičemž jsme měli na zřeteli zejména tyto jevy: za prvé nejednoznačné rodové zařazení u podstatných jmen a za druhé různé syntaktické chování lexikálních jednotek, a to zejména u sloves s různými vazbami a u podstatných jmen slovesných.

Příklady byly vybírány tak, aby postihly všechna doložená rodová zařazení či všechny doložené možnosti spojitelnosti.

play-off [plejof] neskl. m. i ž. i s. <z angl.>

sport. série vylučovacích zápasů o konečného vítěze: postoupit s Trenčínem v play-off; hokejová play-off, ligový play-off; hrát play-off bundesligy

Někdy psáno též play off.

image ■ [imidž] -e ž. i m. i s. <z angl.>

1. pověst, renomé: nehodilo se to k zavedené písničkářově image; břitkou kritikou politického establishmentu dodnes brousí svůj image; k jeho nové desce se váže rockové image; reformy změnil image strany; ojedinele celistvý soubor s neuvěřitelnou čistotou středověkého image nemá ve světě mnoho konkurentů

2. vnější podoba něčeho: pošta změnila jen image přepážek; budování dobrého jména firmy zůstalo u image

V nepřímých pádech se příležitostně vyskytuje počestně psaná podoba, např. 3. p. imidži.

nanominovat dok. (co, koho do čeho)

povést nominaci něčeho, někoho; jmenovat: nanominovat mužstvo na mistrovství světa; nanominovat známého obránce do týmu all stars

Ve sportovní publicistice.

vyeliminovat dok. (koho, co)

povést eliminaci; vyloučit: pár horších závodníků se dalo docela dobře vyeliminovat; vyeliminovat zápletku

zrestiturovat [-sty-] dok. (co)

1. restitucí ■ vrátit do soukromého vlastnictví: zrestiturovat obytné domy; církevní majetek bude zrestiturován jen částečně

2. získat v restituci ■: zrestiturovat rybník; zrestiturovala činžák

nutič -e m.

expr. kdo někoho k něčemu nutí: nikdo mě nedonutil načat věci dopsat, až teď je takovým mým nutičem šéfredaktor

Příležitostný výraz v publicistice.

¹⁷ Značkou - ■ jsou ve slovníku Nová slova v češtině označovány neosémantizmy.

surfování ■ [ser-] -í s.

užívání informačních služeb Internetu, především služby Web; surfing -■: jednoduchý počítač přizpůsobený pro surfování v síti; vyhledávat data zdlouhavým surfováním na Internetu; surfování Internetem

Přeneseně k surfování 'ježdění na windsurfingu (na surfu)'. Zejména v mluvě uživatelů Internetu.

Třetí funkcí příkladů je **ukázat, jak se nové slovo užívá, upozornit na sféru, v níž se neologismus vyskytuje**, ap. Tato funkce je ve slovníku neologizmů velmi důležitá a je pro ni příznačné, že koresponduje s **poznámkou**, která zakončuje celý heslový odstavec. V poznámce jsou soustředěny údaje o charakteristice nového slova z hlediska typu komunikace (vymejujeme komunikaci celospolečenskou, běžné vyjadřování a profesní komunikaci) a z hlediska komunikační oblasti (ty jsou vytyčeny podle oborů lidské činnosti - běžná mluva, profesní mluva, slang). Čtenář však v poznámce nachází rovněž další doplňující údaje, jako např. objasnění původu slova, popis jeho vzniku (slovotvorné procesy) ap.

Podívejme se na příklady, které ilustrují práci s příkladovou částí a zároveň jsou dokladem využití poznámky.

PC [písi, pécé] zkr. neskl. s. i m. <z angl.>

osobní počítač: počítač typu PC, výrobce PC, základy práce s PC, využití PC v administrativě; praxe s PC je vítána; typické PC, poříditi si vhodné PC, dovybavit své PC; PC je schopen rozeznat velký počet znaků; zákazníci vyžadují, aby byl PC vyléčen

Zkratka PC z angl. Personal Computer.

pécéčko, písíčko -a s.

osobní počítač (PC): uvést na trh nové pécéčko, prodat do domácností desítky milionů pécéček; dokončit vývoj písíček; mít plný barák písíček; nažhaviti písíčko

V mluvě (profesních) uživatelů počítačů, uplatňováno v popularizačních textech z oboru počítačové techniky, v počítačové publicistice. Utvořeno ze zkratky PC [pécé, písi]; vyskytuje se také v grafické podobě PCčko.

Vidíme, že u hesla *PC* je v poznámce vysvětlen pouze původ slova, naopak u hesla *pécéčko* poznámka obsahuje obsáhlý výklad o komunikačních oblastech a typech textů,

v nichž se dané slovo vyskytuje. Poznámka u hesla *pécéčko* tedy explicitně vyjadřuje to, co je naznačeno vybranými příklady.

Podobně je tomu u hesel *totáč* a *totáčový*. Ačkoliv jsou obě slova označena jako expresivní, z příkladů a také z poznámky vyplývá, že příznak expresivnosti je u podstatného jména slabší, zatímco přídavné jméno si výrazný příznak expresivnosti, a to záporné, ponechává.

totáč -e m.

expr. období komunistické (totalitní) nadvlády, režimu: bylo to za totáče; dnes to tu vypadá skoro jako za totáče; za totáče zdobily byty šténice; nestačí celé období odbyť posměšným termínem „totáč“ a mávnout nad ním rukou; ohlédnuti za totáčem

V běžné mluvě, čteně užíváno i v publicistice.

totáčový příd.

expr. vztahující se k totáči, související s ním; mající za totáče významné postavení: totáčový zpěvák, totáčová hvězda

V publicistice zprav. se záporným hodnocením toho, čeho se totáčový týká.

Na tomto místě bych ještě ráda upozornila na tzv. doplňující výklad, který je umístěn drobnějším písmem přímo v příkladové části hesla a slouží zejména k dodatečnému vysvětlení uváděného příkladu, který z různých příčin nemusí být jasný či jednoznačný. Podívejme se opět na příklady.

depešácký příd.

slang. vztahující se k depešákům: depešácká diskotéka; fanyanky nosící depešácké uniformy černé oblečení ve stylu této skupiny

V mluvě mládeže a v publicistice.

perestrojkový příd.

vztahující se k perestrojce; příznačný, typický pro její období: perestrojková fráze; funkcionář z perestrojkových časů; perestrojková hvězda osobnost s významným postavením v tomto období

V politické publicistice a v publicistické umělecké kritice.

solární ■ příd.

vztahující se k soláriu -: majitelé a provozovatelé soláří a solárních studií; solární kosmetika, solární kabiny; solární lůžko solárium (ve významu 1)

Obecně je možno říci, že práce na slovníku nových slov a zároveň stále více pociťovaná potřeba nového výkladového slovníku češtiny znovu otevřela otázku, jaká je funkce příkladů ve slovnících. Doufám, že se mi alespoň částečně podařilo postihnout některé aspekty spjaté s touto problematikou.

Literatura:

Akademický slovník cizích slov (1995), Academia, Praha.

Filipec, J. - Čermák, F. (1985), Česká lexikologie. Praha.

Havlová, F. (1953), Rozsah slovníku, excerpce, její prameny a citace. In: Lexikografický sborník. Bratislava, s. 185 - 198.

Manuál lexikografie. (1995), Praha.

Martincová, O. a kol. (1998), Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. Praha.

Příruční slovník jazyka českého (1935-1957), Praha.

Slovník spisovného jazyka českého (1958-1971), Praha.

Slovník spisovné češtiny (1978), Academia, Praha.

Slova *kočka* a *pes* ve staročeských textech

Miloslava Vajdlová

Kočka a pes... Obě tato zvířata patří dnes mezi nejoblíbenější domácí mazlíčky a jsou jedněmi z nevyhledávanějších společníků člověka. Pokud by nás zajímalo, jak tomu bylo v minulosti na našem území, jaký byl vztah našich předků ke kočkám a psům a co všechno mohla slova *kočka* a *pes* ve středověku označovat, odpověď nám pomůže nalézt staročeský materiál.

Kočka a pes žili v těsné blízkosti člověka již ve středověku. Pavel Židek ve své Správně píše: domácí hovada jsou: vuol, kráva, vepř, svině, ovce, beran, koza, pes, kočka, kohút, slepice, ti jsou hned s Adamem zuostali, a tak dále totiž osel, kuoň etc. (ŽidSpráv 198¹). Slovy ti jsou hned² s Adamem zuostali Židek naznačuje, že tato domácí zvířata žijí s člověkem už velmi dlouho, po jakousi neurčitou, dlouhou dobu. Zdůvodnění tohoto výroku je nasnadě: jednalo se o zvířata člověku prospěšná.

Kočky byly ve středověku chovány, aby lovily myši, a chránily tak sýpky a obilnice svých pánů před ničivým působením těchto drobných hlodavců. Mistr Jan Hus v jednom ze svých kázání upozorňuje, že chudý člověk dopadne při neshodách s mocným mužem tak, jako když se myš setká s kočkou.³ Častěji než kočka je ve spojitosti s chytáním myši vzpomínán kocour:⁴ myš bděním a pilností (z) paznohta kocúra chytrého uteče Čtver 16a; bezpečnat⁵ jest myš před kocurem, dokudž v své dúpi přebývá Trojk 100a. Kočku mohl člověk využít i jinak než k lovení myši – v případě krajní nouze jako potravu, v případě potřeby jako lék: protože, že málo masa mají [Tataři], jedie vlky, kočky, lišky, psy, myši CestMandA 188b; súžil [Vespazianus] lid v Jeruzalémě skrze obleženie, že...kočky, psy, koně, myši jedli jsou a chléb z lajn holubích a stěpičích dělali jsou ŽidSpráv 331; vezmi [proti zbláznění] plíce teplé z kočky a uvěžiž...teplé na hlavu LéKFrantA 60b; udělaj [při ženských potížích] flastr z ptačieho trusu aneb z kočky sádla a ten přilož na chřbet a na ledvie t. 96b. Kočka byla oblíbeným lékem proti pakostnici: vezmi hazunu, to jest kočku, všecku oděnou, a kosti jeje vsecky odří. A to maso zsekaje dobře ztlučíž a vlož...v břicho tučného húsera LéKFrantA 66a; vezmi krev hazunu aneb kočici a ovčie maso, vosk nový, boby, stred a múku režnú, suol, šalvěji...a směs to

¹ Památky citujeme a doklady uvádíme ve shodě se zásadami Staročeského slovníku, viz Staročeský slovník. Úvodní stati. Soupis pramenů a zkratek, Praha 1968.

² Rozumí se hned po svém stvoření.

³ Sr. Hus, Betlémská kázání 2,54.

⁴ Na tomto místě bychom rádi připomněli, že vycházíme z písemných pramenů dochovaných do současnosti. Celková situace ve staré češtině mohla být jiná.

v hromadu ztluka vše v mozdíeři *LékKřšť 60b*. Poslední dva doklady zaznamenávají pojmenování kočky výrazem *hazuna*. O tom, že to ani tehdy nebylo slovo obecně známé a užívané, svědčí okolnost, že je vždy doplněno vysvětlujícím výrazem: *hazunu, to jest kočku, krev hazuny aneb kočiči*.⁵

Postavení kočky ve středověku bylo ryze účelové. Přesto byla kočka považována za majetek hodný zaznamenání např. v poslední vůli: *ostavil sem...panu Janovi čtyři koně, tři krávy..., dva psy, tři kočky ProkArs 177a*. Jen výjimečně nalezneme doklad potvrzující, že mezi člověkem a kočkou se vyvinul přátelský vztah: *ač držal [sv. Řehoř] veliký úřad, však onen pústenník větší jměl libost kočku svú hladie nežli...ve všem svém panstvu ŠtítSvátA 180b*.

Označení zvířete, kočkovité šelmy, byl hlavní význam slova *kočka* ve středověku. Nebyl to však význam jediný. Kočkou mohlo být pojmenováno i cizokrajné zvíře v našich končinách neznámé, jež kočku něčím připomínalo. Marco Polo v cestopisu *Milion vypráví: O rozličnosti zvířat v Abastii...Tu se rodie...mnoho zvířat k našim velmi nepodobných...tu jsou slepice velmi krásné..., nohové velicí jako oslové, opice, kočky mořské...a ty mají tvář...jako člověčie (CestMil 122b)*.⁶ Především-li nyní část pojednávající o psu, můžeme výše uvedený citát konfrontovat s tím, co říká o jiném cizokrajném zvířeti, totiž o mořském psu, Pavel Židek: *čtvrtého dne ...pán buoh stvořil vody a moře a všecky věci, které jsou v nich...Najprvé potvory, kterýchžto jména jsou taková: abides, zedras, kokodrillus, velryb, jelen mořský, pes mořský, drak mořský, kouň mořský...syrenes, mnich mořský a mnoho jiných potvor, skuoro všecky tvárnosti jsou, které jsou na zemi (ŽidSpráv 196)*.⁷ Zde je na místě připomenout, že nový význam získávají determinaçní spojení *mořská kočka, mořský pes* jako frazém. Nositelem významu není pouhé substantivum, ale spojení substantiva a adjektiva jako celek.

Vlastnosti obratné, bojovné šelmy využívající při útoku tlapy a drápy vedly k pojmenování středověkého bojového stroje výrazem *kočka*. Šlo o dobývací stroj určený k boření hradeb:⁸ *jakšto kluky..., tak i tvirdými kočkami...k branám se zavše berúce [Řekové] AlxH 323; postavil [král Bethsuram] tu samostřielu a ohenné střielu, kočky a připravil k metání praky kamením BiblDrážď 1 Mach 6,51 machinas; kočky a jiná orudie [tj. zbraně] dobyvadlná připósobi [Nabuchodonozor] k tvým zdem BiblOl Ez 26,9 arietes*.

Nakonec ještě připomeňme, že slovo *kočka* bychom našli také ve vlastních jménech osobních i místních: *sboží Jana Kočky z Miloňovic ArchČ 7,284 (1467); že jsou se*

mnú mluviv Osecký a Kočka t. 14,167 (1469); les pod oború, ježto slove v Kočce t. 5,530 (1483).

Psi ve středověké společnosti sloužili člověku především jako hlídači a pomocníci při lovu. Hlídacímu psu se říkalo *věžník: věžník nemož tak zlý býti, když se udá kde v dvůr vníti, vždyť poščeká prvé na tě, chtě se přihrabati k patě, a když máš dřevo při sobě, tuť se nestane ničs tobě HradSat 137a*. Nejvíce u nás bylo pravděpodobně psů loveckých. Ti se ve staročeštině označovali jako *psi lovcí, lovečtí, lovní, honní, slední* ap.: *chovají [kněži] koně krásné a...psuov mnoho lovčích HusSvatokup 172a*.

Lovy a hony patřily ve středověkých Čechách k nejrozšířenějším kratochvilím, a tak není divu, že kromě velkého počtu psů chovaných na našem území zaznamenávají dobové prameny už i jednotlivá plemena nebo typy loveckých psů. Pro jejich označení se užívala víceslovná spojení i jednoslovné výrazy: *bobrový pes, pes pod krahujec, chrt, ohař, slédník* nebo *vyžle*. Slédník byl, jak prozrazuje slovtvorná motivace tohoto substantiva odvozeného od slovesa *sledovati*, pes určený ke sledování, stopování zvěře a *vyžle*, nebo také *vyžel* či *vyžlec*, byl štihlý, temperamentní pes nevelkého vzrůstu používaný k vyhledávání zvěře a k norování.⁹ Slovo *vyžle* pochází pravděpodobně z ugrofinského *vizgál* (slídit, ohledávat) a do staré češtiny přešlo prostřednictvím maďarštiny.

Stejně jako kočky byli i psi využitelní ve středověkém lékařství. Součásti psiho těla a psi exkrementy užívalo středověké lékařství k léčení nemocí i kosmetických vad: když padne [nemocný při záchvatu padoucnice], zabíj psa, dáž mu tu [psi] žluč píti, nebudet jje [padoucnici] více mieti Lékmuz 35a; lajno psie...suší rány a nežity...v hrdle LéKVodň 272a; nechceš li lys býti, mý se často psím močem Lékmuz 163a.

Psi byli chováni nejen pro užitek, ale i pro pouhou radost z jejich společnosti: *čtvrtý hřích tohoto bohatce marnost tohoto světa. Neb psy choval lovcí pro kratochvil a bez pochyby že i ptáky měl, jimž větčí pohodlé činí páni, než by chudému učinili RokPostB 320*

(psuov mnoho choval...pro rozkoš...a pro marnú chlúbu -K). Pozornost věnovaná psům byla někdy zcela přehnaná: *bohatce více jest miloval psy než...bližnieho svého...V témž hřeše jest mnoho bohatcův nynějších, kniežat, pánov, rytieřov, vládyk i měšténinov i měšték, jenž chluupáčky a masojedky k ničemuž neužitečné chovají, myji je, češí, do lázni*

⁵ Sr. Černá, Alena M.: Kočka léčivá. In: Naše rodina 32, 2000, č. 15, s. 9.

⁶ Na základě latinského ekvivalentu můžeme určit, že se jednalo o kočkodana.

⁷ V tomto případě jde pravděpodobně o nějakého kytovce.

⁸ Sr. Slovník středověké latiny v českých zemích 1, s. 263.

⁹ Sr. Macek, Jan: Vyžle. In: Svobodné slovo, 19.4.1978.

nosie, maso jim zvláště vaříe i kupuji, ale chudému i taléře nedadje HusPostH 112b. Není divu, že takovéto počínání vyvolávalo mnoho odporu, nespokojenosti a kritiky. Kritické ohlasy zůstaly zachovány zejména v kazatelských spisech: *svini nebo psa více váží / císařové/ než člověka ChelčSít' 44a; almužnu, kterouž mají chudí Lazarové jísti, jedie jich / kněžích/ psi tuční, chrtie, vyžlata a ohaří a také tisty, kurvy neb ženiny HusPostH 112b.*

Etické hodnocení psů nebylo ve středověku tak jednoznačně kladné, jako je tomu dnes, kdy bývá pes jmenován jako věrný a oddaný přítel člověka, a tak se pes stává symbolem nesnášenlivosti či příkladem neřádnosti, nečistoty a nesprávného chování: vizte psy a vizte roztržení Akta Bratr 2,165b; psi němi a nestydlivi HusPostH 148a. Od takovéhoho chápání psa už není daleko k nadávkám, a tak jsou psy expresivně nazýváni lidé pochybných morálních kvalit, hříšníci, kacíři a pohani: z některých mých [České země] přemilých synův vztekle psy jest zdělal [Zikmund] Budyš 5b; tvů [Ježíšovu] duši neobřežanému psu [tj. Pilátovi], aby ji pohltil, dali MatHom 383a; kacieři nevěrní jako psi nečistí JeronM 35a.

Zcela jinou oblastí, kde se setkáme se slovem *pes*, jsou staročeská rčení a přirovnání. K některým z nich nalezneme novočeský protějšek, jiná zůstávají omezena na dobu staročeskou. Z těch výhradně staročeských vzpomeňme např.: *podržel [Licek dvůr] jako psa za ocas ArchČ 37/1,489 (1460); nás nezapomenou jako psa sedlák po sádle, když se sní TovHád 127b; psa mrtvého honíš a blchu živů BiblPraž 1Rg 24, 15. Novočeské pes, který štěká, nekouše je ve staré češtině zachyceno jako *psové, kteříž mnoho štěkají, i žádnéhoť úrazu neučinie AlexPovB 244a. Staročeskou paralelu novočeského přísloví lepší vrabec v hrsti nežli holub na střeše* najdeme – tak jak je to časté i v jiných případech – v bibli: *lepší jest pes živý nežli lev umrlý BiblDražď Eccl 9,4.**

Dochovaný staročeský materiál nám dovoluje vyslovit závěry týkající se vztahu středověkého člověka k domácím zvířatům psu a kočce. Pes byl ve středověku vyhledávaným společníkem a pomocníkem člověka a vzbuzoval v člověku četné emoce. Svědčí o tom vysoký počet dochovaných dokladů slovní čeledi *pes*, diferenciací neutrálního označení zvířecího druhu a množství slov označujících jednotlivé psí rasy stejně jako přehodnocení neutrální výchozí lexikální jednotky v sekundární význam obsahující expresivní složky. Oproti tomu kočka ve stejné době byla a zůstávala pouhým užitkovým domácím stvořením chovaným proto, aby lovila myši. O kočce se v staročeských písemných pramenech píše mnohem méně než o psu. Jen výjimečně se mezi kočkou a člověkem vyvinul bližší, přátelský vztah. Živé však bylo chápání kočky jako nebezpečné, útočné šelmy, jak potvrzuje metonymické označení středověkého válečného stroje slovem *kočka*.¹⁰

¹⁰ Tento článek vznikl za podpory grantového projektu GA ČR č. 405/99/0540.

Literatura:

- Černá, A. M. (2000), Kočka léčivá. In: Naše rodina 32, č. 15, s. 9.
Macek, J. (19.4.1978), Vyžle. In: Svobodné slovo.
Němec, I. (1968), Vývojové postupy české slovní zásoby. Praha.
Slovník středověké latiny v českých zemích (1987), I, Praha, s. 263.
Staročeský slovník, (1968 – 1996), I – III. Praha.

Kreolistika jako nově vznikající obor

Vendula Vlasáková

Termin *Kreol* pochází ze španělského výrazu *Criollo*. Španěle tak v 17. stol nazývali své děti narozené v západní Indii. Tento termin začal ovšem brzy pojmenovávat Evropany narozené v koloniích a až mnohem později začal označovat i místní jazyky. Ve významu tohoto výrazu tedy došlo k velkému posunu. Ve francouzštině se pak ujalo slovo *créole*. Uvádím zde francouzský překlad tohoto terminu, protože budu věnovat jeden odstavec svého referátu výhradně frankofonní oblasti.

V 19. století se objevily první pokusy o zmapování různých kreolštin, ale až roku 1959 proběhla na Jamajce na universitě West Indies první mezinárodní konference, která byla věnována kreolským jazykům. Tento kongres dal popud ke vzniku nového oboru, tzv. kreolistiky. Do výzkumu se zapojili jako první anglosaští odborníci a teprve po kongresu v Nice, který se konal v roce 1978, se začala rozvíjet i francouzská větev. Odhaduje se, že v dnešní době se kreolistikou zabývá po celém světě zhruba tisíc odborníků.

Kreolistika je oborem eminentně zajímavým pro lingvisty, jelikož může významně přispět k pochopení mechanismu vzniku nového jazyka. Vzhledem k tomu, že kolonizace je historicky nedávným jevem, je poměrně snadné zmapovat kulturní, historické a hospodářské podmínky, ve kterých probíhala a které umožnily vznik nového jazyka.

Uvedme si nyní několik základních problémů, které se vznikem kreolských jazyků souvisejí a které ještě zdaleka nebyly vyřešeny.

- Vztah mezi jazykem a společností: kreolština jako jazyk neměla žádný zavedený společenský vzor, vznikala prakticky „na zelené louce“. Mezi obyvateli na ostrovech sice existoval vztah otrok-otrokář, ale tyto společenské poměry se měly teprve časem vytříbit do subtilnější podoby. Tímto vztahem se pak zabývá psycholinguistika a kognitivní antropologie.

- Podmínky vzniku kreolských jazyků: jsou kolonie, jako například Alžírsko, kde kreolština nevznikla.

- Politický vývoj: záleží na tom, jaký postoj vůči kolonizaci daný lingvista zaujme. Následkem tohoto myšlení vznikají dva tábory, ten první v kreolštině vidí hlavně africké dialekty, ten druhý spíše evropský jazyk. Aktuální je například teorie lexikalizace, platná především na Haiti. Zdejší kreolština údajně vznikla z gramatické struktury afrického dialektu, do kterého byla vsazena francouzská slova.

Jak již bylo uvedeno výše, termin *Kreol* měnil postupně svou náplň: nejprve označoval obyvatele bílé pleti narozené v koloniích, později začal být užíván i pro označení mnohých jiných fenoménů: jazyka, ale také tradičního jídla či oblečení. Ve Francii můžeme nalézt kreolskou restauraci či si poslechnout kreolskou hudbu. Pokusme se proto tento termin vymežit.

Nejobtížnější je pravděpodobně definovat vztah mezi jazykem a populací: existuje sice kreolština, ale neexistuje žádná Kreolie. Kreolštinu vždy vztahujeme vůči jazyku kolonizující země, ovšem ani termin francouzská kreolština není úplně přesný. Mnohem přesnější je označení v množném čísle, tj. francouzské kreolštiny. Kreolštinu musíme vždy definovat vzhledem k teritoriu. Například termin martinická kreolština naprosto přesně vystihuje, o jaký typ kreolského jazyka jde. Co se týče označení obyvatel, termin *Kreol* označoval nejprve bělocha narozeného v koloniích, v koloniích samotných se však tento termin rozšířil i na obyvatelstvo míšenecké a černošské, které se zde narodilo. Tato proměna významu terminu *Kreol* však nebyla všude stejná.

Na Haiti byli během revoluce za nezávislost (po roce 1804) vyhnáni všichni bílí a problém byl vyřešen. *Kreol* tam nyní označuje černého muže či černou ženu.

Na Réunionu nebo na Seychelách je termin *Kreol* společný pro děti všech ras zde narozené. (I když svým způsobem není pociťován jako vhodný pro děti nedávných přistěhovalců, např. Čiňanů.)

Na Guadeloupe, na Martinique apod. označoval termin *Kreol* černošské obyvatele zde narozené, poté zaznamenal posun ve významu a nyní označuje bílé obyvatele, kteří se na ostrově narodili.

Jako podklad pro vznik kreolských jazyků sloužily všechny jazyky kolonizujících zemí. Existují tudíž kreolštiny anglické, španělské, francouzské, holandské a portugalské (německou a italskou kolonizaci budeme považovat pouze za pokus; navíc jde o události historicky příliš aktuální).

Věnujme se nyní podrobněji kreolštinám francouzským. Tyto jazyky se soustřeďují ve třech regionech světa: Západní Indie, Východní Indie, Severní Amerika.

Situaci kreolských jazyků budeme ilustrovat na příkladu Louisiany. Toto teritorium bylo kolonizováno roku 1672. Francouzi ho poté sporadicky osidlovali otroky přivezenými z Karibské oblasti či přímo z Afriky. Až roku 1717 se zde na popud guvernéra Johna Lawa začala masově usazovat populace, velkou část nových imigrantů tvořili trestanci a prostitutky. Jazyk, kterým se vyjadřovali, byl samozřejmě velmi hovorový, ale šlo stále ještě

o francouzštinu. Těžko říct, zda o francouzštinu regionální povahy, šlo totiž o lidi shromážděné z celého francouzského království.

Po roce 1755 se do Louisiany dostává další francouzsky mluvící skupina. Šlo o obyvatele Acadie (nejvýchodnější část Kanady). Britové chtěli v Acadii přimět Francouze k přestupu z katolického vyznání na protestantské a k přijetí angličtiny. Po neúspěchu francouzskou populaci roku 1755 vyhostili, lidé byli násilně vypuštěni na lodích na širé moře. Počet těchto obyvatel se odhaduje na 7000. Ti se poté plavili podél amerického pobřeží směrem k jihu až k mexickému zálivu a usadili se v Louisianě. Následkem fonetických změn se z francouzského pojmu „Acadien“ (Akaďan) stal anglický termín „Cajun“.

Třetí frankofonní vlnu tvoří bývalí obyvatelé Haiti. Po revoluci roku 1804 do Louisiany uprchli především běloši, ale i bohatí kreolové nenáviděni čistě černošskou populací, protože měli nějakého bělošského předka. Z tohoto faktu pro ně plynuly mnohé výhody.

Tyto hlavní osídlenecké proudy způsobily z jazykového hlediska v Louisianě velmi zajímavý stav. Soužívá zde kreolská a cajunská kultura. Je nutné zdůraznit, že cajunská francouzština i přes svá specifika není kreolštinou, ale hovorovou francouzštinou osidlovatelů 17. a 18. století. Populace jak jedné, tak druhé příslušnosti má velmi vzdálené francouzské předky. Kreolská populace se pak někdy identifikuje více s frankofonní tradicí, někdy více s kulturou afro-americkou. V Louisianě údajně kreolštinou hovoří 60 až 80 000 obyvatel.

Roku 1968 byla v Louisianě založena organizace CODOFIL (Le Conseil pour le Développement du Français en Louisiane), tj. Rada pro rozvoj francouzštiny v Louisianě, která pořádá kulturní akce, napomáhá studentům získat stipendia apod. pro udržení francouzského jazyka v této bývalé francouzské kolonii. Výzkumem současného stavu francouzského jazyka a jeho kreolu se bude týkat půlroční výzkum, který bude provádět přímo v New Orleans. Metody zkoumání používané v oboru kreolisitika mohou být inspirativní i pro lingvisty, kteří se zabývají globálním vlivem angličtiny na menší jazyky, ale někdy přehlížejí stav menšinových jazyků v anglofonních zemích.

Literatura:

Ethnologie française (1999/3), - Revue de la société d'Ethnologie Française - Art. A la croisée des regards: La construction du patrimoine franco-louisianais Sara Le Menestrel.

Bernard, L. (1994), Histoire de la Louisiane française (1682-1804), Librairie académique Perrin.

Maurice B. (1976), Haiti, éditions du Seuil, Paris.

www.codofil.org/CODOFILfr.htm

Chaudenson, R. (1995), Les Créoles, Que sais-je? Presses universitaires de France.

K noetice srovnávací jazykovědy

Bohumil Vykypěl

I. Je známo, že představa o úkolu indoevropské srovnávací jazykovědy se měnila. Vlastní zakladatel této jazykovědné disciplíny Franz Bopp si stanovil cíl dokázat příbuznost indoevropských jazyků, nebo přesněji: ukázat ji, a to tak, že ukáže historickou identitu jejich struktury a jejich jazykových prostředků, tedy prvků této struktury. Jako další úkol implikuje tento cíl osvětlení původu gramatických forem jednotlivých jazyků. (Viz Bopp 1868, Illn., Sternemann/Gutschmidt 1989, 131n., 332, pozn. 31, Szemerényi 1990, 6.)

Záměr Augusta Schleichera jako představitele druhé indoeuropeistické generace byl jiný. Schleicher usiloval rekonstruovat prajazyk. Domýšlí totiž metaforu genetické příbuznosti do konce: jsou-li dva nebo více jazyků příbuzné, musel kdysi existovat jazyk, který byl jejich předkem. A tento jazyk chce Schleicher re-konstruováním oživit. (Viz Schleicher 1866, Delbrück 1919, 103n., Sternemann / Gutschmidt 1989, 48.) Dobře známa je Schleicherova indoevropská bajka (Schleicher 1868).

Mladogramatici se v tomto smyslu vrátili k Boppovi. Za svůj cíl v oblasti srovnávací jazykovědy prohlašují důkaz jazykové příbuznosti buď implicitně, deklarací své skepse vůči možnosti rekonstruovat prajazyk (jak činí Brugmann 1897, 24, 1904, 25, Delbrück 1919, 159) nebo i explicitně (jako Meillet 1903, VIII, 1925, 15). Rekonstruovaná forma představuje usnadňující a shrnující formulaci, vyjadřující zjištěné korespondence. Je nutným krokem k stanovení příbuznosti. „Prajazyk“ je systém nebo spíše souhrn takových korespondencí. Jde tedy o to, dokázat příbuznost a historicky vysvětlit existující formy, tj. osvětlit jejich původ (vznik). (Viz Delbrück 1893, 55, Brugmann 1897, 29, 1904, 27n., Schrijnen 1921, 29, 39n., Meillet 1903, 27, 29, 1925, 15, Oertel 1901, 128-130.)

Postmladogramatická indoeuropeistika se vyznačuje určitým oživením sebevědomí (srov. i Erhart 1970, 9n., Schmidt 1980, 91n., Lehmann 1993, VIII). Zdá se znovu možné – zčásti i díky novým metodám a teoriím, jakož i novému materiálu – rekonstruovat prajazyk. Rekonstrukce prajazyka, indoevropštiny, jako kdysi existujícího jazyka, je deklarováno jako konečný cíl buď explicitně (spor se vede jen o to, jak toho cíle dosáhnout), nebo je takový jazyk uznáván a při výkladech o původu doložených forem je ho užíváno jako výchozího stavu. (Srov. Adrados 1968, Seebold 1973, Schlerath 1985, Lehmann 1993, Schmidt 1998.) Pokusy napsat novou indoevropskou bajku, „lépe“ než Schleicher (viz Hirt / Arntz 1939, 114, Makajev 1965, 11-13, Birkhan 1985, 307n., Sen 1994) nejsou náhodné. Sem patří rovněž snahy osvětlit původ forem rekonstruovaného indoevropského jazyka a zároveň i vyjít za

indoevropský rámec a stanovit příbuzenské poměry indoevropštiny, tedy v obojím zopakovat postup Boppův a mladogramatiků na indoevropštině.

Tento nový optimismus vyvolal přirozeně různé reakce. Nejradikálnější představuje teze vyslovená Trubeckým (1939), který zpochybňuje samu genetickou příbuznost indoevropských jazyků a mluví nikoli o divergenci, nýbrž o konvergenci v (pre)historii indoevropských jazyků. Jinými slovy indoevropské jazyky považuje za svého druhu jazykový svaz. (Pro polemiku s Trubeckým viz Benveniste 1952-53, Schmidt 1980, 93-95, Zimmer 1994, 435.)

Pouhý návrat k cíli mladogramatiků bez promyšlení jejich metodologického stanoviska je sice možný, leč zbytečný: příbuznost indoevropských jazyků je prokázána a doložené formy jsou vzhledem k svému původu vysvětleny. Nový přístup, který konstruuje určitý vysvětlovací model, ale jinak než mladogramatici, lze pozorovat u různých strukturalisticky inspirovaných badatelů. Práce E. Benvenista (zejm. 1935, 1948), které je v této souvislosti možno jmenovat, mají fragmentární charakter a nenabízejí celkovou konstrukci. Ukazují však cestu: Szemerényi (1964, 342), polemizuje s Benvenistem (1954), vytýkal mu ahistoričnost:

Nor will one easily free oneself of the haunting recollection that the faultlessly logical and mathematically beautiful constructions are nearly always surrounded by an aura of ahistoricity, a strange failure to appreciate the changes that sheer lapse of time will introduce in the system, and not only in isolated lexical items.

Není to ovšem ahistoričita Aristotelova, o níž pěkně mluví na jiném místě Szemerényi (1990, 3), ahistoričita, která stála v cestě vzniku historické jazykovědy: nevědomí, že jazyk se může měnit, nevědomí o časové posloupnosti ve vývoji jazyka. Je to ahistoričita, která vývoj jazyka nezařazuje do časoprostoru, do sociálního času dějin, ani do času fyzikálního. Taková ahistoričita představuje předpoklad pro větší pozornost imanenci jazykového vývoje, fungování a změně struktury jazyka. Překračuje se biologicko-organické pojetí: jazyk má své vlastní tempo vývoje a jeho pouhé umístění na časové ose není rozhodující (což ostatně věděl už Meillet 1925, 44n.). Tak se zásadně mění perspektiva:

Si nous nous sommes arrêtés assez longtemps sur l'œuvre de M. Erhart, c'est parce qu'elle montre d'une façon très claire à quel degré la linguistique moderne peut être imprégnée à la fois de la pensée structuraliste et de l'optique traditionnelle néo-grammairienne.

(Hoskovec 1998, § 5.2)

Vývody nejsou nutně založeny na nejstarších jazycích. Hledá se nejmenší společný jmenovatel. Pracuje se se strukturacemi a strukturami obsaženými in potentia ve společném systému, které ale byly realizovány (jsou in actu) samostatně (v různých systémech) a různé (nebo ovšem také realizovány nebyly). Jako výborný příklad implicitní celostní realizace

takového pojetí lze uvést práci H. Kurzové (1993; viz i Hoskovec 1996b). Explicitní deklarace se nacházejí v pracích T. Hoskovce (1996a, 1998, 1999).

II. To je v stručnosti popis cílů jednotlivých směrů (indoevropské) srovnávací jazykovědy. O jejich metodě, t.j. cestě k jejich cíli, na tomto místě nelze hovořit.

Jakou ale mají *noetickou* povahu závěry srovnávacích jazykovědců? Jakou mají noetickou povahu, znamená, jakou mají vypovídací hodnotu, co vypovídají o světě; k čemu ve světě se vztahují jejich výpovědi a co poznáváme skrze jejich výpovědi.

Bude praktické nejprve zavést rozlišení, které učinil S. Zimmer (1954, 433-440, zejm. 435n.). Zimmer rozlišil *protajazyk* (Protosprache) a *prajazyk* (Grundsprache). Protajazyk je rekonstrukt srovnávací jazykovědy, prajazyk je postulovaný kdysi existující jazyk.

Je zřejmé, že směr schleicherovský a postmladogramatický identifikuje protajazyk a prajazyk (srov. Szemerényi 1990, 33), třebaže někdy činí výhradu, že tato identifikace má aproximativní povahu (srov. např. Szemerényi 1962, zejm. 5, 9, Haas 1986, 124, 130, Neu 1984, 113 aj.).

Zdá se, že jinak pojímali své závěry mladogramatici.

... und es ergibt sich somit die Folgerung, dass die construierte Gestalt der Ursache nichts ist als eine Formel, welche dazu dient, die wechselnden Ansichten der Gelehrten über den Umfang und die Beschaffenheit des sprachlichen Materials, welches die Einzelsprachen aus der Gesamtsprache mitgebracht haben, wiederzugeben.

(Delbrück 1893, 55)

Et surtout, comme on vient de la voir, ce que fournit la méthode de la grammaire comparée n'est pas une restitution de l'indo-européen, tel qu'il a été parlé: ce n'est rien autre qu'un système défini de correspondances entre les langues historiquement attestées. (...) On n'envisagera ici qu'une seule chose: celles des concordances entre les diverses langues indo-européennes qui supposent d'anciennes formes communes: l'ensemble de ces concordances constitue ce que l'on appelle l'indo-européen.

(Meillet 1903, 27, 29)

Toto pak může sloužit jako východisko pro popis historie jednotlivých jazyků:

La comparaison apporte un système de rapprochements sur lequel on peut fonder l'histoire d'une famille de langues; (...)

(Meillet 1925, 15)

Na první pohled snad poněkud překvapivě působí podobnost s názory Louise Hjelmsleva. Hjelmslev uvádí příklady z fonologické roviny: také pro něj je např. indoevropské **m* formule, která nejsnadněji vyjadřuje korespondence (v jeho terminologii funkci) mezi prvky jednotlivých indoevropských jazyků:

Vi skriver altså **m* og sætter dette tegn lig med hele funktionsformelen; og i stedet for hver gang at sige »overensstemmelsen mellem gotisk *m*, keltisk *m*, latinsk *m* osv. osv. i stavelsens begyndelse« siger vi da »det indo-europæiske *m*« og skriver »i.-e. **m*« (i.e. = indo-europæisk).¹

(Hjelmslev 1963, 19)

Podobně lze argumentovat i na rovině morfologické. Např. srovnáme-li latinské *s*-ové imperfektum, indoíránský, řecký a slovanský sigmatický aorist, vidíme shodu: konstrukce určité indoevropské *s*-ové temporální morfologické kategorie znamená, že *s*-ový formans posloužil v jednotlivých indoevropských jazycích jako prostředek temporální morfologické kategorie, která má zčásti obdobný, zčásti odlišný vztah k jiným temporálním morfologickým kategoriím. Objem (rozsah) korespondence ukazuje na stupeň (genetické) příbuznosti, a dává tak tomuto formantu a této korespondenci jiný status v celkovém popisu, než má např. jiná korespondence s formálně tímž formantem: v některých indoevropských jazycích se tvoří *s*-ovým formantem futurum; korespondence těchto forem je ale jen částečná (baltské *si/s*, indoíránské *sa*, řecké *so/se*), a korespondenční objem je tedy menší.

Je však třeba říci, že takové pojetí forem nazývaných indoevropské hraje v Hjelmslevově teorii, kterou Greimas (1968, 16) právem nazval achronní, zásadně jinou roli než u Delbrücka a ostatních mladogramatiků. U nich je to výraz jejich skepse, či přesněji vědecké zdrženlivosti. Naopak u Hjelmsleva nemůže (a nemá) být stanovením takových forem a definováním jejich vzájemných vztahů dosaženo prajazyka. Prajazyk je pouze ontologickým vysvětlením: prajazyk je předpokládán, a to jako příčina samotného faktu genetické příbuznosti, nikoli rekonstruován (ani aproximativně). (Viz Hjelmslev 1963, 80-82, 84-86, 118-120 = 1971, 77-79, 81n., 113-115.)

Formule tedy představují vztahy mezi elementy geneticky příbuzných jazyků. (Neboť genetická příbuznost není nic více než fakt třeba i různého užití stejných (korespondujících) jazykových prostředků – na rozdíl od příbuznosti typologické, tedy stejného užití různých, nekorespondujících jazykových prostředků.) Lze ovšem definovat vzájemné vztahy těchto formulí a uspořádat je do kategorií. Úkolem je tedy za prvé stanovit korespondence, za

¹ Píšeme tedy **m* jako zkratkové označení celého funkčního vzorce, a místo abychom pokaždé mluvili o „shodě mezi stsl. *m*, lit. *m*, lat. *m* atd. na počátku slabiky“, budeme mluvit o „indoevropském *m*“ a budeme je označovat „ide. **m*“ (ide. = indoevropské). (Hjelmslev 1971, 16)

druhé sestavit třídy korespondencí. Je možné, že elementy takového systému, jakož i jejich vzájemné vztahy existovaly už v prajazyce. Není to však předpoklad nutný, přinejmenším nikoli nutný k oprávněnosti zavedení takového systému.

Prvotně tento systém slouží k stanovení genetické příbuznosti několika jazyků a popisu její povahy, druhotně ovšem může sloužit jako vysvětlivací model:

For hver sprogfamilie, snævrere eller videre, anvender sprogforskeren altså som arbejdsredskab et sæt eller et system af fællesformler, hvori han på den simpleste og mest økonomiske måde sammenfatter de iagttagne elementfunktioner. Hver sprogfamilie er forklarlig ud fra sit system, og hver epoke i forskningens historie har for hver sprogfamilie haft sit system, fordi det ofte viser sig, at det er muligt at indføre nye simplifikationer.²

(Hjelmslev 1963, 29).

Povaha kategorie doloženého jazyka je totiž určena tím, jaké postavení v systému korespondenčních tříd zaujímá ta kategorie, které kategorie doloženého jazyka odpovídá; nebo přesněji: v níž je kategorie doloženého jazyka subsumována (zahrnuta).

Literatura:

Adrados, F. R. (1968), Die Rekonstruktion des Indogermanischen und die strukturalistische Sprachwissenschaft. *Indogermanische Forschungen* 73, 1-47.

Benveniste, E. (1935), *Origines de la formation des noms en indo-européen*. Paris.

Benveniste, E. (1948), *Noms d'agent et noms d'action en indo-européen*. Paris.

Benveniste, E. (1952-53), La classification des langues. *Conférences de l'Institut de linguistique de l'Université de Paris*. XI. Paris (1954), 33-50. (in: Benveniste 1966, 99-118.)

Benveniste, E. (1954), Problèmes sémantiques de la reconstruction. *Word* 10, 251-264. (in: Benveniste 1966, 289-307.)

Benveniste, E. (1966), *Problèmes de linguistique générale*. Paris.

Birkhan, H. (1985), *Etymologie des Deutschen*. Bern.

Bopp, F. (³1868), *Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Send, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gothischen und Deutschen*. I. Berlin.

² Pro každou jazykovou rodinu, užší nebo širší, používá tedy jazykovědec jako pracovní nástroj soubor nebo systém společných vzorců, v nichž nejjednodušším a nejpůvodnějším způsobem shrnuje pozorované funkce prvků. Každá jazyková rodina je vysvětlitelná ze svého systému a každá epocha v dějinách jazykozpytu měla pro každou rodinu svůj systém, neboť se často ukazuje, že je možné zavést nová zjednodušení. (Hjelmslev 1971, 25)

Brugmann, K. (²1897), *Vergleichende Laut-, Stammbildungs- und Flexionslehre der indogermanischen Sprachen*. I. Straßburg.

Brugmann, K. (1904), *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Straßburg.

Delbrück, B. (³1893), *Einleitung in das Sprachstudium*. Leipzig.

Delbrück, B. (⁶1919), *Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen*. Leipzig.

Erhart, A. (1970), *Studien zur indoeuropäischen Morphologie*. Brno.

Greimas, A. J. (1966), Préface à la traduction française. In: L. Hjelmslev: *La langage*. Paris, 7-21.

Haas, M. R. (1966), Historical Linguistics and the Genetic Relationship of Languages. In: T.A. Sebeok (ed.): *Current Trends in Linguistics*. III. The Hague – Paris, 113-153.

Hirt, H. / Arntz, H. (1939), *Hauptprobleme der indogermanischen Sprachwissenschaft*. Halle (Saale).

Hjelmslev, L. (1963), *Sproget*. København.

Hjelmslev, L. (1971), *Jazyk*. Přeložil M. Dokulil. Praha.

Hoskovec, T. (1996a), Le temps comme catégorie verbale et la reconstruction de l'indo-européen. *Baltistica* 31, 9-22.

Hoskovec, T. (1996b), Recenze Kurzové 1993. *Slovo a slovesnost* 57, 145-153.

Hoskovec, T. (1998), Les relations spatiales et la déclinaison des langues indo-européennes. In: P. Zima / V. Tax (edd.): *Language and Location in Space and Time*. München – Newcastle, 62-84.

Hoskovec, T. (1999), Sur la paradigmatization du verbe indo-européen (première partie). *Travaux du Cercle linguistique de Prague, nouvelle série* 3, 165-191.

Kurzová, H. (1993), *From Indoeuropean to Latin*. Amsterdam – Philadelphia.

Lehmann, W. P. (1993), *Theoretical Bases of Indo-European Linguistics*. London – New York.

Makajev, E. A. (1965), Problemy i metody indoevropskogo jazykoznanija. *Voprosy jazykoznanija* 14, sešit 4, 3-19.

Meillet, A. (1903), *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*. Paris.

Meillet, A. (1925), *La méthode comparative en linguistique historique*. Oslo.

Neu, E. (1984), Konstruieren und Rekonstruieren. *Incontri linguistici* 9, 101-113.

Oertel, H. (1901), *Lectures on the Study of Language*. New York – London.

- Seebold, E. (1973), Gegenstand und Grundvoraussetzungen der Indogermanistik. In: J. Untermann (ed.): *Theorie, Methode und Didaktik der historisch-vergleichenden Sprachwissenschaft*. Wiesbaden, 25-34.
- Sen, S. K. (1994), Proto-Indo-European: A Multiangular View. *The Journal of Indo-European Studies* 22, 68-89.
- Schleicher, A. (²1866), *Compendium der vergleichenden grammatik der indogermanischen sprachen*. Weimar.
- Schleicher, A. (1868), Eine fabel in indogermanischer ursprache. *Beiträge zur vergleichenden sprachforschung* 5, 206-208.
- Schlerath, B. (1985), Probleme der Rekonstruktion: Schlusswort und Ausblick. *Incontri linguistici* 10, 11-18.
- Schmidt, K. H. (1980), Zur Typologie des Vorindogermanischen. In: P. Ramat (ed.): *Linguistic Reconstruction and Indo-European Syntax*. Amsterdam, 91-108.
- Schmidt, K. H. (1998), Prinzipien der Rekonstruktion. In: W. Meid. (ed.): *Sprache und Kultur der Indogermanen*. Innsbruck, 29-49.
- Schrijnen, J. (1921), *Einführung in das Studium der indogermanischen Sprachwissenschaft*. Heidelberg.
- Sternemann, R. / Gutschmidt, K. (1989), *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*. Berlin.
- Szemerényi, O. (1962), *Trends and Tasks in Comparative Philology*. London.
- Szemerényi, O. (1964), *Syncope in Greek and Indo-European and the Nature of Indo-European Accent*. Naples.
- Szemerényi, O. (⁴1990), *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*. Darmstadt.
- Trubetzkoy, N. S. (1939), Gedanken über das Indogermanenproblem. *Acta linguistica* 1, 81-89.
- Zimmer, S. (1994), Rekonstruktion und Postulat – Wege aus dem Methodendilemma. In: G. E. Dunkel / G. Meyer / S. Scarlata / C. Seidl (edd.): *Früh-, Mittel- und Spätindogermanisch*. Wiesbaden, 433-444.